

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1986 — Ч. 4 (300)

Емма Андівська: ПОЕЗІЇ

М. Сивіцький: КИМ БУВ НИКИФОР?

О. Прицак: ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ
ЯК УЧЕНИЙ

Надія Дюк: ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ —
ДОСЛІДНИК МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Раїса Мороз: ЩЕ РАЗ ПРО ГАСЛА І РЕАЛЬНІСТЬ

ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

**УКРАЇНЬСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА
В 20 СТОЛІТТІ**

1983, три томи, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинка Я. Гніздовського. Документи і матеріали. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник.

У збірці вміщені документи від кінця 19-ого до 80-их років нашого сторіччя, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.

Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

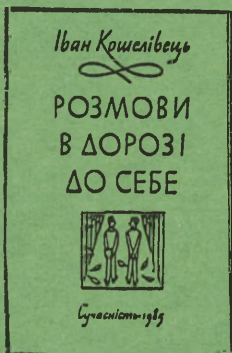
Емма Андієвська

СПОКУСИ СВЯТОГО АНТОНІЯ

1985, 222 стор. Мистецьке оформлення та ілюстрації Володимира Макаренка.

Чергова збірка сонетів Емми Андієвської складається з чотирьох тематичних циклів: «Спокуси святого Антонія», «Натюр-морти й краєвиди», «Вігилії» і «Циркові ідилії».

Ціна: 9 ам. дол.

Іван Кошелівець

РОЗМОВИ В ДОРОЗІ ДО СЕБЕ

1985, 497 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Тверда оправа.

Відомий літературознавець робить у праці підсумок багатого життєвого досвіду, зображує явища і події, які йому прихотилося зустрічати на своєму шляху.

Ціна: 20 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

SUČASNIŠT
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St., 8th Floor
New York, NY 10001

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1986

Ч. 4 (300)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — APRIL 1986

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Богдан Бойчук, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Олександр Женін, *мовний редактор*.

Редакційна рада: Вольфрам Бургарт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівень, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Мигрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,

254 West 31 St., 8th floor,

New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і ресструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Druck: E. Zeuner, Buch- und Offsetdruckerei

Peter-Müllerstr. 43

8000 München 50

Зміст*ЛІТЕРАТУРА*

- 5 *Емма Андівська*: Кухонні натюрморти й циркові ідилії.
- 10 *Василь Сокіл*: Вікна виходять на захід (II).
- 28 *Данило Гусар-Струк*: Українська радянська поезія в 1984 році.
- 40 Просимо виправити
- 41 *Юрій Тарнавський*: Оперене серце. Поема [виправлений варіант двох розділів].

МИСТЕЦТВО

- 44 *Марина Антонович-Рудницька*: Реквієм Якову Гніздовському.
- 52 *Микола Сивіцький*: Ким був Никифор?
- 60 *Валеріян Ревуцький*: Навколо "Роздумів".

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 65 *Омелян Прицак*: Іван Лисяк-Рудницький як учений.
- 74 *Надія Дюк*: Іван Лисяк-Рудницький — дослідник Михайла Драгоманова.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 80 *Володимир Малінкович*: Про гасла та реальність.
- 98 *Раїса Мороз*: Ще раз про гасла і реальність.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 108 *Закордонне представництво УГВР*: До питання українсько-польських взаємин. Заява.
- 110 *Закордонне представництво УГВР*: Проти знеславлення українського визвольного руху. Заява.

РЕЦЕНЗІЇ. АНОТАЦІЇ

- 114 *Богдан Струмінський*: Мої клопоти з певною традицією в українській літературі.
117 *Edward Prus, WŁADYKA ŚWIĘTOJURSKI*. — *Іван Гвань*.

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

- 124 На смерть Олени Антонів. — *Ніна Строката і Святослав Караванський*.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 125 *Отець Станислав Тарапацький*: З приводу статті "Українська Католицька Церква в Польщі".
127 *Богдан Пушкар*: Відповідь о. С. Тарапацькому.
128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

КУХОННІ НАТЮРМОРТИ Й ЦИРКОВІ ІДИЛІЇ

Емма Андіївська

ВЕЧІР ІЗ ПРОЧИНЕНИМ ВІКНОМ

Самі дірки лишилися від потопу,
Де щойно глей котив плескати гирі.
Минає щастя і минає горе,
Й час, що товче життя, як воду в ступі.

І знову людство — на новім етапі.
Хто зірку смочке в лопухах між гурій,
Хто — навпростець — по з'явах, як угара.
Та в домовину — геній й недотепа.

Лиш там, де духа лінії фотонні,
На роздоріжжі знак пливе гортанний,
Й от-от — із лялечки — остання таємниця.

Все видиме, що на порозі мнеться,
На язичі — по кришці ще — тепло. —
Був суходіл, — і той пустився вплав.

ЖАНРОВИЙ НАТЮРМОРТ, ЩО ПЕРЕХОДИТЬ У СВІТЛО

Хвіст оселедця, редька і агат —
З дна пляшки — волоокий і крилатий.
Колода карт, що їх лишили лотри,
Й дві спини в дверях, що схитнулись геть,

Ще ловлячи хмарину на бігу,
Аби життя — єдиним монолітом,
Пожбурений оспінчик — й далі — лютня
І ваза — цинковий калач із гідр.

Душа, що прагнула любови й порятунку,
Лежить — заліплена — вощиною в ритоні, —
Лишився кухлик із відбитим вушком, —

Агат, що недовтілювся в стоніжку.
Сама — без тіла — лінія руки,

Нетлінних швидкостей і вимірів рекорд,
Де світло, як єдиний перекур.

ВІГІЛІЇ LXVII (АНАБАЗИС)

Ще коло, ще пустеля, й караван
У присмерку — з барханів — ген — міжріччя,
Де гнізда залишилися сорочі
І предки промовляють з домовин.

Найдальші віддалі — ті уздовж власних вен.
Найнезбагненніші — якнайпростіші речі, —
Мости через провалля — без поруччя,
Каміння, луни, потічок-ревун.

Що Арарат? — Драконами — дрібниці.
Піщина, що на всю потужність пнеться,
Аби до світла боком притулитись

І зупинити смерти вентилятор,
Що вже — от-от — останній електрод.
І трудиться, хоча — намарне — труд.

ВІГІЛІЇ L

Вхід? Брама смерти? Світловий пілон? —
Не обрій, а суцільний — в гніздах — хрускіт.
Й ледь — річище і тінь від тамариска. —
Світ — перекотиполе і полин.

Ліхтарня. Пристань. Водяна пила
Півмісяця, що — помисли — на ряску
(Тлін — чи неіснування гумореска?),
І тиша в пітьмі, як ацетилен.

Як тяжко душу й розум — від оскоми.
Як тісно між проходами вузькими.
Між мурами, де пам'ять, як осуга,

Вже, — не шкодуючи — назавжди — від усього,
Що досі — забуття і летаргію. —
Вбиваючи, смерть — воскрешає й гоїть.

КУХОННИЙ НАТЮРМОРТ З ПІВОНІЯМИ

Три перепілки, два ляці й каплун
Й півонії у дзбані, що — між ними.

Овал ввігнули й — геть, — мов аркуш — неміч,
Що в капілярах — газове кубло.

Перепічка, як видмух із сопла,
Та збоку, де — перехідний феномен, —
Жмут моркви — в п'ять струмків між валунами,
Ущільнений в квадрати й ромби плин.

Що й досі форму первісну капарить
І — наче в ступі, — по одній — купюри. —
Кожен листок — і полюси, й екватор,

Й кут, під яким півонії розквітли,
І риба, що — поволі — на слюду. —
Межа, де тільки в один бік сліди

Й де світ, як піна в кухлі, осіда.

НАТЮРМОРТ З УСКЛАДНЕННЯМИ В ЧАСІ

Айва і кілька фіялкових смокв.
І люття — струнами униз — на рюшах.
І дзеркало, яке — ледь-ледь — пороша.
Перо і тиша, аж гірка на смак.

На radoщах — із пологових мук, —
Що — грушу світла, котру — тіні рашпиль,
Там, де ще — плач і невідкладність рішень,
Дві миски зору — нитку — смик і смик,

Щоб заки світ заскніє і пониціє, —
На блюдечку .— єдину панацею —
У отвори, що — вихорці зі скрипом...

Не дзеркало, а час, зарослий кропом,
Що ухопив буття, як чаплію, —
Й не знати, чи регоче, чи — плює.

НАРОДЖЕННЯ

Все існування — поглина діра,
Де за межею вже саме мовчання...
У місці — смокви, груша й жмутик чини —
На місці — смирни й золота дарів.

Шляхи пішли під воду між дерев,
Що — наче ложки — краєвид-товченю.
Світ спить у діжці й досі не прочунав,
Хоча із нього вже й паси деруть

За кожну з'яву, що йому, — як наклеп.
Буття так розпрозорилось, аж зникло,
Лишивши лиш уламок від пальмети,

Дві цибулини й вишні перемиті,
Щоб з віддалі, де ще — нічний патруль,
Новонародженому в сіні — першу трель.

ЦИРКОВІ ІДИЛІЇ XI

Із желятини — гальма і будинок,
І бульбашки-ракетки — із потоку.
І небо, — кусень ще сирого стейку,
Що — на стежках для шукачів злиденних.

Півкраєвиду запхано в бідони.
Апендикси молочні, — площі стику, —
Майбутнього — у шкаралущі — стукіт.
Не звук, а світла найсипкіші дюни,

І, як дороговказ, прозорий туер,
Що — річку на буксирі. Стіл літає
Вздовж берега — й — квадрати поведінки

Для жаби, пішохода і медянки,
Щоб зіп'ялось на променя стопу
Й безоке, безязике і тупе. —

Бож потопельник, котрий — потопа...

ЦИРКОВІ ІДИЛІЇ (НА ТЛІ КУХОННОГО ІНТЕР'ЄРУ) XII

Стіл серед кухні — грізний мол —
В чотири шиї еліптичні
Засвоює науки точні:
Не баклажан скида емаль,

А пари паростки, як хміль, —
Меридіяни, — рук не стачить, —
Дірки, що в кисні, — кожну втечу.
Не світло, — кошики омел —

Без тіла в склі, що — нагло — кидма
Повітря — на сургуч і кадмій, —
Й сам звук — прозорий, як волосся,

Що з плівок вихлопних вилазить,
Аби із розтяжних фігур
Буття основу, як пугар.

ЦИРКОВІ ІДИЛІЇ ІХ

(Вправи на літальних апаратах на одну кінську силу)

Літає берегом двокольоровий млин.
Пілот на штанзі примостився зручно
І витиска блакить понадурочну.
На шиї — шалик — швидкостей рулон.

Педалями — нога — формує плян, —
Вентиль висот, вітри ізотеричні, —
Поздовжних вимірів піввертикальний речник.
Над молотом — кола вихлопних відлунь.

Стискається в клубок, — як заманеться, —
То знов літає — сплющена дзвіниця,
То — раптом — сфера, тільки збоку — криси

Й — басами — в лійку — звужені низи.
І пухирці, і кришки від безоднь. —
Летить вперед, простуючи назад.

ВІКНА ВИХОДЯТЬ НА ЗАХІД (II)

Василь Сокіл

II

Федір Семенович не поїхав в аеропорт і правильно зробив. Не до нього ж гість... Звичайно, він погарячкував, вирішивши зовсім не приймати його. В даному випадку нікуди вже подітися — це правильно сказав Льоня — все одно не сховаєшся. Правда, не великий це злочин і часи вже не ті, щоб за такого родича прийти справу, однак, треба до зустрічі приготуватися, відповідно настроїти себе.

Після довгих роздумів Федір Семенович дійшов до висновку: триматися з чужаком дипломатично, бути ввічливим, проте пальця в рота не класти, ні на хвилину не втрачати пильності й у разі потреби давати відсіч ворожим вилазкам, які може вчинити представник капіталістичного світу.

Поки їздили по гостя, Федір Семенович наказав Наді та Володі перенести приготований стіл з літньої веранди до кімнати. Тепер уже було б зовсім незручно й політично неправильно бенкетувати на відкритому повітрі в день приїзду чужоземця. Ще чого доброго й на вулицю було б чути!

Надя та Володя закінчували прибирати вітальню, коли до неї зайшов Федір Семенович, на ходу одягаючи цивільний жакет поверх вишиваної сорочки. Надя сплеснула руками:

— Що ти одяг, тату? Навіщо цей фолкльорний примітив? Ти б іще запорізькі штани одяг!

— Примітив? — прогук батько. — Сама ти космополітка!

— А штани! — не вгавала дочка. — Де ти викопав цей костюм? Древня історія! Ну, хоч білу капронову сорочку одягни! І краватку. Де та, що я тобі з Неаполя привезла?

— З голими русалками отут? Я на смітник її викинув. І взагалі я принципіально проти краваток. В наші юнацькі роки це був ганебний буржуазний пережиток. Ми, пам'ятаю, тоді за краватки двох з комсомолу виключили. Принципіально! А ви, сучасна молодь, занедбали революційні традиції. Вам би на голові копиця, на ногах штани дудочкою та черевики з товстеними підметками! Подивіться, що може бути кращого за цей костюм?

— Пережиток минулого, — сказав Володя.

Продовження з попереднього числа.

— Молокососи! — зневажливо кинув Федір Семенович. — Вони щось собі думають! Базікають! Заперечують!

— Ви в свій час теж заперечували, дядю. Наприклад, краватку.

— І досі на цьому стою!

— Це вже консерватизм, дядю. Тепер за краватку з комсомолу не виключають.

— А вас, стилижників, я все одно драним деркачем вимітав би з організації! — не вгавав дядя. — Подай мені, Надю, орденську планку. Почеплю, хай бачать наше славне минуле. Принципіально! Там у шафі...

Надя розшукала в шафі коробок з медалями та орденами, витягла з нього планки й подала батькові.

— Ти занадто відстав, тату, — сказала вона. — Давно вже ніхто тих стилижників не помічає. Нема вже їх.

— Нема? Їх відразу видно. По одежці.

Надя запально вигукнула:

— І нічого по одежці не видно! У що б ти, любий таточку, не одягся, але якщо нутро в тебе...

Батько грізно зиркнув на дочку. Володя голосно зареготав:

— Та ти що сказала?!

— А хіба неправда? Тільки я не про тебе особисто, тату.

Володя все ще реготав:

— Ні, ти скажи мені — ти сама до цього дійшла чи десь вичитала?

— Відчепися ти від мене!

Загула машина. Несамовито, аж захлинаючися, загавкав Полкан. Надя схопилася:

— Приїхали. Женю! Маріє! Вже приїхали!

Надя вибігла з хати. Федір Семенович навздогін гукнув:

— Полкана прив'яжи! На цеп його! Ач, як розлютувався. Нюхом чужака відчув! Ну, пішли, хлопче. Глянемо, що воно за птиця прилетіла...

Обсмикнувши жакет, військовим кроком вийшов з кімнати.

Пробіг Євген, за ним увійшла Марія, Володя галлянтно вклонився:

— Прошу вас, шановна міссіс! Ваше місце на параді перше.

Марія кивнула головою на Євгена, що так поспішав на зустріч з приїжджим дядею, і з посмішкою сказала:

— Ви забули, шановний містер, що тут місця на парадах займають відповідно до таблі сімейних рангів. Тепер ваша черга, племінничку, а я вже потім, за розрядом "та інші" вийду.

— О ні, міссіс! — вів далі Володя гру. — Я все таки джентелмен. Попереду дами не насмілюся вийти. Прошу...

— В такому разі вийдемо звідси разом. Згода?

— О! Я щасливий. Дозвольте вашу ручку, чарівна дамо!

Володя взяв її під руку, попрямував до дверей, але на подвір'ї вже відбулася зустріч, і всі входили до кімнати.

Попереду Валентина Іванівна, радісно-метушлива, вела за руку гостя. За ними урочисто виступав Федір Семенович. Надя перебігала з одного боку на другий, щоб опинитися ближче до нового дяді. Ззаду — Євген та Леонід.

Гість — літній, сивоголовий, ставний мужчина, схожий на заслуженого спортсмена, вклонився всім з милою усмішкою. Він був без жакета, в сірій клітчастій сорочці на випуск, у простих трохи прим'ятих штанах, без капелюха та без речей — ніби не здалеку приїхав, а з сусіднього двору зайшов. Побачивши незнайомих Володю та Марію, підійшов до них.

— А це ж хто, прошу вас?

Валентина Іванівна сказала:

— То невістка, дружина Євгена, Марія. А це Володя, син Гані.

— Файна молодичка! — похвалив гість. Потім глянув на Володю. — А це, значить, синок Гані?.. Впізнаю її очі та губи... І такий же стрункий... А де ж вона, мама твоя, і тато, де вони?

— Батько загинув на війні, — сказала Валентина Іванівна.

Федір Семенович тоном рапорту підтвердив:

— Капітан Нечай. Смертю хоробрих. На полі бою. Герой.

— А мати, — додала Валентина Іванівна, — Ганя наша померла від тифу в евакуації, в Узбекистані.

— Сумні звістки, — похилив голову гість.

Валентина Іванівна заклопоталася:

— Чого ж ми стоїмо? Сідай, брате, відпочинь, така ж далека дорога!

— Зачекай, сестро, — лагідно зупинив він її. — З такої далекої дороги... Чверть століття... Дайте спочатку на вас як слід подивитися...

Він повільно почав обходити всіх, до кожного уважно придивлятися, біля сестри зупинився.

— А ти, Валю, така ж, як я тебе пам'ятаю. Звичайно, в косах сивина. Але усмішка молодеча.

Валентина Іванівна розчулено провела рукою по очах, змахнула сльозу. Федір Семенович, вважаючи, що сентиментів досить, бадьоро вигукнув:

— Одне слово, ласкаво просимо, будьте як дома, чим багаті, тим і раді, або, як у вас кажуть, опрайт чи окей! Пробачте, не знаю, як вас величати — Іван Іванович чи Джон Джонович? Принцип'яльно...

Всі засміялися. Посміхнувся й дядя Іван:

— Навіщо така церемонія? Звіть просто Іван. А для молоді я вуйко Іван або дядько Іван.

— То правильно, — погодився Федір Семенович. — Само собою, рідня. Нікуди не дінешся... Прошу вас, проходите, розташуйтеся, Іване Івановичу. Я вас так називатиму, поки, так би мовити, офіційальна частина. А коли перейдемо до поточних справ...

— Після першої чарки піде зовсім по-інакшому! — вигукнув Леонід.

— У нас сьогодні подвійне свято, — сповістила Валентина Іванівна. — День народження Федора Семеновича і твій, брате, приїзд.

Іван Іванович злегка обійняв Федора Семеновича.

— Здоров'я на довгі роки бажаю!

— Спасибі! Здоров'я — це головне в наш неспокійний час... Ну, то проходите сюди, будь ласка, я вас проведу. А ти, жінко, приготуй нам чогось попоїсти.

Всі почали виходити за Федором Семеновичем, який уклінно запрошував гостя йти першим.

Надя затримала Леоніда й здивовано запитала:

— Ти слухай... Що це за американець? Ти подивися, в яких він штанах... Голодранець задрипаний! Він що, отак з порожніми руками приїхав?

Леонід підморгнув:

— Речі не влізли в мою "Волгу". Здали в камеру. Дві отакенні валізи. Як він їх назвав, копри чи купри? Ось квитанція в мене.

Надя від захоплення сплеснула руками:

— Та ну! Негайно їдь забори їх, а то там усе розкрадуть!

— Що ти, Надю? Скрізь у тебе злодії. А втім, я й справді зараз поїду. Візьму на базі полуторку, з'їжджу сам, без сторонніх. Поки зберетесь до столу, я й злітаю.

Леонід вийшов. Задзвонив телефон. Надя зняла трубку й манірно запитала:

— Гелло! Вам кого? А, Марію Кирилівну? Одну хвилинку, я зараз... Женько! Поклич Марію, її до телефону просять. Приємний баритон...

Надя знавецьки підморгнула Євгенові, що з'явився слідом за Марією, й зупинилася біля дверей, щоб послухати телефонну розмову. Євген махнув рукою на неї — пішла геть!

— Я слухаю, — сказала в трубку Марія. — Це ви, Сергію Степановичу? Вже приїхали? Ага, гаразд, я негайно прийду. За десять хвилин буду в вас.

— Це хто? — спитав Євген.

— Сергій Степанович, секретар райкому. Я просила його прийняти мене стосовно роботи...

— Дивна поспішність, — прогук Євген. — Подзвони, що в тебе сьогодні нема часу.

— Ні, якраз сьогодні, — багатозначно сказала вона, — у мене ще є час.

Вона глянула на нього, перевіряючи, чи зрозумів він натяк. Євген, стримуючи себе, процідив:

— Гаразд. Але не забудь, що вже час сідати до святкового столу.

— Не біда, якщо я трохи запізнюся до святкового столу.

І швидко вийшла. Євген провів її довгим поглядом...

А тим часом Володі спало на думку поговорити з Федором Семеновичем про свої справи. Він зустрів його на подвір'ї і сказав, що хоче завтра виїхати в Донбас за призначенням.

— Не знайшов кращого часу про це говорити! — обурився дядя Федя. — Чи не бачиш — гість приїхав!

— Не до мене він, — виправдовувався Володя. — А мені вже далі не можна чекати. Треба їхати.

— Що саме тобі треба, — нахмурився дядя Федя, — знаю я, а не ти. Розумієш? І взагалі, що це за балачки в строю? Куди тобі їхати? Чого? З якої речі? Тільки не заходилися з цим холодильником... А що ж я з ним без тебе робитиму, ти подумав? Я, може, й не затівав би всієї цієї справи, коли б не ти. А тепер угатив не аби яку копійчку, а він, бачте, посеред роботи хоче кинути. Ти що, зарізати мене хочеш?!

Володя криво посміхнувся.

— Та ти не смійся! — grimнув дядя Федя. — І викинь з голови глупства! Про свою роботу не клопочися. Я відповідаю!

— Я б не хотів, дядю Федю, — стримано сказав Володя, — щоб ви зі мною не рахувалися, наче я хтозна хто...

— Ти просто невдячний хлопчисько! Моя турбота про тебе... Був би живий твій батько, він би тобі...

Володя, ніби вдарений важким, аж пригнувся й тихо попросив:

— Про батька не треба...

— Ну й годі, — лагідніше промовив дядя Федя. — Для тебе тепер я батько. І турбуюся про тебе, як про сина. Ну, припинімо розмову. Ти затіяв її так недоречно. Йди собі. Зустринь гостя — він — він, мабуть, уже вмився. А про твою роботу ми поговоримо. Йди, тільки, дивися, з приїжджим дядею не дуже розбазікуйся. Хтозна що воно за птиця!

Для Володі розмова з дядею Федею була неприємною. Єдине, що втішало хлопця, це рішучість, з якою він заговорив з дядею. Це був зовсім інший, ніж досі, тон. Він насмілився висло-

вити свою думку. Він зважився на "балачки в строю"! То нічого, що результатів ніяких, однак, тепер дядя Федя знатиме, що він має власну думку про те, як йому життя своє влаштувати!

Володя посміхнувся: чи сказала б тепер Марія, що він смішний дивак? О! Вона його ще не знає! Хоча й він сам себе не знає! Але це дуже добре, що він заговорив з дядею Федею про своє призначення. Так-так, треба їхати!

Він попрямував до дверей, але до кімнати увійшов гість. Він був у нових дбайливо випрасуваних штанях і в білій з рожевими плямами сорочці навипуск і з відлогим коміром.

Валентина Іванівна, проходячи через кімнату, спитала:

— Вмився? То як тобі в нас?

— О! То у вас така приємна хатинка! — розхвалював гість, потираючи руки. — Всі вигоди — газ, електрика, гаряча вода! А скажіть, прошу вас, то державне чи ваше власне?

Володя посміхнувся:

— Всі вигоди — державні, а хата — власна.

— О! То у вас є приватна власність? — здивувався дядя Іван.

— Хай вона западеться, та власність! — з серцем вигукнула Валентина Іванівна. — Мороки з нею! Догляд, ремонт... Та ще й господарство розвели. Ні хвилинки спокою, крутишся з ранку до ночі. Ну, то погомоніть. А я до кухні...

Володя, звичайно, не мав поняття, як поводитися з таким знатним гостем, як цей дядя. Хлопець взагалі не був балакучим, а тут потрібна була ще й особлива манера розмови, щоб не осоромитися. Тому Володя не знав, з чого почати. Гість теж мовчав. Він уважно оглядав кімнату, мацав меблю, стіни. Нарешті, зазирнувши у вікно, поцікавився:

— Соняшний бік?

— Ні, тут вікна виходять на захід, — відповів Володя і йому здалося, що для початку непогано сказано.

Однак приїжджий дядя не підтримав цю тему. Він зупинився біля радіоприймача, покрутив ручки, погладив його.

— Гарний. Америку слухаєте? — поцікавився.

— А чому ж? — признався Володя, хоч і подумав, чи не провокаційне це запитання. — Слухаємо. Особисто я люблю пересилання "Голосу Америки", де розповідається про новини науки й техніки. Дуже цікаві речі.

— О! То у нас техніка, — запишався дядя Іван, — усе життя людське підкорила. Ти не можеш собі уявити — скрізь машини, всякі механізми, прилади, автомати... Царство техніки!

Володя пожвавішав:

— Я дуже радий, що ви захоплюєтеся технікою. Я — надзвичайно! Хочете, я вам покажу черепаху Волтера Грея?

Дядя Іван знизав плечима:

— Черепаху? Чию черепаху?

Володя здивувався: невже дядя з Америки не чув про черепаху Волтера Грея? Кожен школяр про неї знає. Ну, що ж, доведеться пояснити:

— Черепаха зовсім не чиясь. Це така електронна машина, створена давно англійським ученим Волтером Греєм. Це був один із перших автоматичних приладів. Ззовні схожий на черепаху. Я вам, коли хочете, зараз покажу. Я сам цю черепаху зробив.

Він кинувся до шафи в столику під радіоприймачем, дістав прилад і поставив на стіл.

— Ніби проста металева скринька, — розказував він гостеві, — а рухається, немов жива істота. От дивіться — я засвічу ліхтарик і вона рушить на світло. Ніщо її не може зупинити. Якщо наштотхнеться на якусь перепону, обійде її, мов розумна, і знову піде вперед і вперед, поки світлитиме перед нею ліхтарик.

Щось трапилося, "черепаху" не рухалася на світло ліхтарика. Володя захвилювався:

— Дивно... Вчора вправно діяла... А! Я розумію! У кімнаті занадто багато світла, і вона розгубилася, в який бік їй рухатися! Але ось швидко стемніє, побачите...

Дядя Іван зневажливо сказав:

— Ці іграшки — вередлива річ! Марна трата часу!

Це вже абсолютну дурницю сказав дядя! Володя глянув на нього, міркуючи, жартує цей дядя, чи, може, справді нічого не пам'ять? І тільки не хотів сказати, що лише невіглас може назвати іграшками речі, побудовані на основі передових наук — електроніки та кібернетики — але дядя, мов нічого не сталося, знову повів розмову про хату:

— Справді таки чудовий, затишний дім у вас! Але я помітив, будувався він не відразу, адже так? Певне, були труднощі? Та й узагалі, це складний і довготривалий процес. Зі мною теж так було. Спочатку зліпив таку-сяку халабуду, щоб згори не капало, а згодом почав прибудовувати ще одну, другу, п'яту, десятку кімнатку та ще верандочку, флігельок... Отак і пішло, й пішло! Якщо людина має певну мету, ніхто й ніщо її не зупинить. Точнісінько, як ото ти казав про свою іграшку — вперед і вперед — адже так?

Володя насуплено відповів:

— Іграшки — вони ні краплі розуму не мають. Їх манить вогник, і вони сліпо лізуть, не здаючи собі справи, до чого можна долізти. — Помовчавши, додав: — Був такий випадок. Один учений зробив таку, як ви кажете, іграшку — електронного пса — і повіз його на виставку. На якусь мить залишив без догляду, а мимо проїжджала машина з засвіченими фарами. Дурний пес і

кинувся на світло. Ну, звичайно, потрапив під колеса — і його роздавило. От бачите, як, буває, погано справа кінчається з дурними іграшками.

— Та й з людьми таке інколи трапляється, — погодився дядя.

— Якщо вони безоглядно пруться на оманливий вогник, — сказав Володя.

— То так, так, — закивав головою дядя Іван, ніби запрошуючи його говорити далі, але Володя раптом втратив інтерес до розмови. До того вже почали всі сходитися до кімнати.

— Я тебе вже, мабуть, голодом заморила, брате, — бідкалася Валентина Іванівна. — Ще трохи підігріється і підемо до столу. Надю! Засвіти світло. А де ж це Льоня?

— Льоня поїхав по речі дяді Джона! — сповістила Надя.

— Навіщо такий поспіх? — здивувався Федір Семенович, увіходячи. — А втім, хай привезе. Ну, як вам подобаються наші хлопці, Іване Івановичу? Справді, орли?

— Молодці! — похвалив дядя Іван. — Моїх нагадують. Троє їх у мене. Та дві дочки.

— Ого сімечка! — засміявся Федір Семенович. — І коли ви встигли? Хоча нічого дивного — ви такої війни, як ми, й не нюхали. Жили собі, горя не знаючи та грошки заробляючи, поки ми кров за вас проливали, отак то, шановний!

— Так-так, прошу вас, — чемно погодився Іван.

— Від правди нікуди не дінешся, — вів далі Федір Семенович. — Принципіально!

Валентина Іванівна знала свого чоловіка. Як сяде вже на свого коника, не втримаєш його, буде товкти й товкти одне й те ж. Вона спробувала перевести розмову на інше:

— То розкажи, Іванку, хто ж твоя дружина? Як звуть?

— Сусанна, Сузі. Дуже мила людина. Чешка. Зустрілися ми з нею в одного фермера, де разом працювали, а згодом і побралися. Федорові Семеновичу це сподобалося.

— Батракували, значить? — задоволено посміхнувся. — То прекрасно. Пролетарського, значить, кореня.

— То так, батракували, ой ще й як! Всякого довелося скуштувати — і гарячого, й гіркого. Щастя моє, що дружина така трапилася. Вона й письменніша за мене. Та й зараз веде самостійно всі ділові справи з фірмами та торговцями.

Федір Семенович хитнувся вбік.

— Як, як? Як ви сказали? — насторожився. — Фірмами? Які у вас такі справи?

— То прошу вас, — охоче почав Іван Іванович. — Я маю підприємство. Не цілком воно моє власне, а навпіл із компаньйоном — таким собі Генрі Смітом.

Федір Семенович спохмурнів: перед ним сидів ніякий не пролетар, а чистісінький капіталіст!

— Так-так, — закректав. — Ясно. Значить, маємо фірму? Як вас — "Генрі Сміт і Джон Гавриш"? Оце так компанія. Такий, значить, номер виходить... Ну, ну. Прошу сідати. Сідайте! — мало не гримнув він.

Валентина Іванівна захвилювалася:

— Ой, краще б пішли вже до столу!

— Встигнемо, — відмахнувся Федір Семенович. — Принципіально. Прошу вас, шановний містер Гавриш, сідайте на стілець та побалакаємо.

Він важко сів у крісло, показавши гостеві місце напроти себе. Всі ніяково порозсаджувалися, з острахом поглядаючи на господаря дому, який уже, видно було, не мав наміру випустити з своїх рук ініціативу. Про те, щоб сісти за обідній стіл, не могло зараз бути й мови. Валентина Іванівна перестала про це навіть і нагадувати. Вона лише благально дивилася на чоловіка, щоб він, не дай Боже, не вчинив чогось лихого з її братом.

Володя сидів осторонь, розгвинчуючи свою "черепahu", але все, що діялося, не проходило повз його увагу. Він чекав гострої сутички між дядями, між двома такими різними людьми. Хто переможе? Звичайно, дядя Федя. Він упертіший і стійкіший в суперечках принципового характеру, будьте певні!

Євген сів оддалік і, вважаючи, що розмова буде довга і для нього не така вже й цікава, заходився щось малювати на шматку паперу.

Федір Семенович ще раз закректав, застережливо постукав пальцями по бильцях крісла і, не зводючи очей з Івана Івановича, почав тоном допиту:

— От воно, значить, які вельми цікаві справи. Ну, то розкажіть. Розкажіть, дорогий наш родичу, — з іронією підкреслив ці слова, — чим же ви там займаєтеся?

— Я з вашого дозволу, — делікатно відповів той, — маю пташину ферму. Кури. Тисяч до десяти. І гиндиків трохи є, сот вісім. Смажений гиндик — то національна страва американців. Ну, продаю курей, курчат, гиндиків. А головне, яйця. Сотні тисяч яєць. Але в нас не раз трапляються періоди, не вигідні для продажу яєць, а зберігати — великий клопіт. То щоб не псувалися вони, ми з компаньйоном придбали фабричку, виробляємо яєшний порошок. То добрий продукт. І тепер у нас дуже добре справи йдуть.

Федір Семенович пильно придивився до нього й поплескав по кріслу.

— Ясно! — сказав категорично. — Фабрикант! Капіталіст!

— То як вам сказати, — ніби хотів той фабрикант виправдатися.

— А ви не бійтеся, — підбадьорив його Федір Семенович, — кажіть не криючися. Бити вас не будемо. Ми, знаєте, взагалі за мирне співіснування. Живіть собі. І нам не заважайте.

— Я теж такої думки, — погодився гість.

— Але ви все таки розкажіть, як же ви дійшли до життя такого? Як це ви там так розбагатіли? — допитувався Федір Семенович. — Експлуатацією робітничої кляси?

Іван Іванович злегка посміхнувся.

— Один у нас розповідав, як він став мільйонером, — сказав. — Був, каже, я колись такий бідний, біднішого, мабуть, на всьому світі не знайдеш. Лишився в мене один-єдиний цент. Купив я за нього помаранчу, видавив сік і продав за два центи. За ці гроші купив дві помаранчі й сік з них продав за чотири центи. Коли я видавлював сік з восьмої помаранчі, померла моя бабуся й залишила мені спадщину — мільйон долярів.

Надя аж завищала:

— Боже мій! Таке щастя!

Федір Семенович засовався на стільці, дражливо махнув рукою, мов би хотів відіпхнути від себе американського родича:

— Е-е, стривайте! Годі тут нам чортибатьказна що розказувати! Чули ми ці казочки-побрехеньки!

— То правда, — охоче погодився гість. — То я вам, прошу пана, справді казочку, анекдоту розповів. Але вона з певним значенням. У нас у житті головне не так праця, як удача, фортуна. І кожен прагне першим її знайти, впіймати її, цю фортуна, женеться за нею осліп, усіх з ніг збиває, топче суперника, одне кидає, за інше хапається. Все життя сподівається на ту примарну помаранчу, що принесе йому мільйон долярів.

Федір Семенович докірливо похитав головою:

— Раби капіталу!

— Маєте рацію, — підхопив гість. — Справжнісінькі раби. У нас людина варта рівно стільки, скільки в неї є грошей. Без грошей людина ніщо... Я розумію — у вас, напевне, зовсім не так.

Надя не втрималася:

— А чому? Людина і в нас без грошей ніщо!

— Не базікай, — обірвав її батько.

— Хіба неправда? — не вгавала Надя. — І я не розумію, чому не можна про це говорити? Нас же ніхто не чує. Ми ж тут самі...

Володя пирснув — йому сподобалася простодушна відвертість Наді. Справді, тут нема перед ким ховатися зі своїми переконаннями. Хібащо перед оцим чужаком. Тільки хай він не споді-

вається! Йому зараз дядя Федя дасть достойну відсіч! Ось він підвівся на повний свій зріст.

— А я хочу, — урочисто сказав Федір Семенович, — щоб усі чули, що я скажу! — І він широким кроком рушив наперед, немов сховався на високу трибуну. — Слухайте, шановний пане капіталісте! Ваша гнила психологія нам чужа. Так-так, у нас не такі погляди на гроші та на особисте збагачення. Принципіально інакші! От так!

Володя чув, що дядя Федя мав славу добрячого промовця, але навіщо він так розходжувався перед приїжджим дядьком? Хлопець подивився на дядю Федю, немов хотів зупинити його. Дядя Федя здивовано кліпнув очима і справді замовк.

— Ти що? — розгублено запитав. — Чого перебиваєш?

— Я нічого... Говоріть, говоріть, це так цікаво, — поспішив Володя.

Федір Семенович пройшовся по кімнаті, наче для того, щоб вибрати краще місце для промови, і повів далі:

— Принципіально кажу, в нас інакші погляди. Звичайно, не все в нас рівно та гладко. Не в усіх ще належна свідомість, маємо різні буржуазні пережитки, не будемо критися. З цього приводу мені й зараз частенько доводиться виступати з лекціями на моральні теми. Так би мовити, особисто боротися з відсталими елементами, викривати ганебні явища. Але ще раз повторюю, дрібновласницька психологія нам чужа й ворожа! Не приймаємо ми її. Принципіально!

Федір Семенович несподівано замовк. Володя відразу не зрозумів, що трапилось.

Ах, он воно що! Загавкав Полкан. Люто, захлинаючися, гавкав вірний сторож!

— Що там таке? — зацікавився Федір Семенович. — Піди, Надю, глянь. Мабуть, знову сусідські хлопці залізли в сад. От шибеники!

Володя ледве не пирснув: ну, до чого ж нетактовно з боку собаки перебивати найпатетичніше місце господареві промови!

Федір Семенович кахикнув, ніби щось застрягло в горлі.

— Словом, нема про що тут довго говорити, і так все ясно, — без особливого патосу додав він. — Ми капіталів не загрибаємо, золото для нас не кумир. У мене з цього металу лише дві коронки, подивіться, — він ткнув пальцем у рот, — ото й все, більш мені золота не потрібно.

Іван Іванович щиро сказав:

— Щасливі ви люди.

— Аякже! Тільки не дають нам щасливо жити.

— То хто ж, прошу пана, не дає?

Федір Семенович наїжився, немов перед собою побачив хижого звіра.

— Хто, питаєте? — роздратовано кинув. — А хоч би й ви!

Дружина стурбовано схопила його за руку:

— Ну, що ти, Федю? Як можна?

— Та я не його особисто маю на увазі, а таких, як він, капіталістів та імперіялістів, паліїв війни!

Іван Іванович благально глянув на Федора Семеновича й тихо сказав:

— Ви помиляєтеся, гадаючи, що я приїхав до вас з лихими намірами. Я не імперіяліст і зовсім не палій війни. Я, розумієте, приїхав до вас у гості. До рідної сестри...

Запала незручна мовчанка. Володі стало ніяково за приїжджого дядю, що змушений був виправдуватися за свій приїзд. А дядя Федя — хоч би що! Він все ще стояв у позі промовця. Валентина Іванівна підійшла до брата, поклала руку йому на плече. Володя розгублено поглядав на Федора Семеновича, а той самовдоволено посміхався.

Повернулася Надя й сповістила, що Полкан розгавкався невідомо чого. Можливо, кішка пробігла.

— То не біда, якщо кішка, — заспокоївся Федір Семенович і, підійшовши до Івана Івановича, примирливо сказав: — Ви вже, шановний, не прогнівайтеся, що я такий принципіальний. Таке моє моральне обличчя. Вважаю обов'язком говорити прямо й відверто! Принципіально! От так. А тепер пішли до столу. І апетит, бач, з'явився!

Він добродушно зареготав і, взявши Івана Івановича під руку, повів до їдальні. Проходячи повз Євгена, зазирнув, що він там намалював.

— Убийте мене, — розвів руками, — не визнаю я сучасних художників! Краще ж Репіна ніхто не намалює! Навіщо ж олівці та фарби псувати? А ти, — звернувся він до Володі, — кидай свою черепаху, ходімо теж до столу.

— Одну секундочку, дядю, закінчу. Вже все налагодив, зараз запрацює.

Федір Семенович, одійшовши набік, зупинив гостя й довірливо звернувся до нього:

— В мене до вас, дорогий Іване Івановичу, одне чисто практичне запитання. Якщо не секрет... — Він озирнувся, ніби боявся, що хтось може підслухати. — Той, що ви розказували, яешний порошок — складна штука виробляти? Я не про фабрику, а так просто, в домашніх умовах, кустарно можна? Курей у мене, ясна річ, не так густо, як у вас, але все таки... Для власних потреб. І,

крім того, з тих міркувань, щоб яйця не псувалися. А? Зумів би я?
А? Принципіально...

Володя прислухався до дяді Феді, боячися поворухнутися. Що він говорить? Всерйоз? Чи, може, дядя Федя хоче розіграти дядю-фабриканта? Тільки цей дядя, видно, стріляний, не піддається на провокацію!

— Я вважаю, — з роздумом сказав дядя Іван, — що ви зуміли б, але принципово...

— Я тільки принципово! - підхопив Федір Семенович. — Мене, розумієте, цікавить технологія виробництва.

— О! То я вам розповім...

— І ще про гиндиків. Дуже вередлива птиця, адже так? У вас яка порода? У мене дохнуть... Що за причина, а?

Іван Іванович поплескав його по плечу, з задоволенням похвалив:

— О! То ви ділова людина! Дуже приємно! Радий я...

Федір Семенович відсторонився від фамільярного гостя, але сказав з гідністю:

— А чого ж? Діло всім треба робити.

У Володі раптом запрацювала черепаха. Він схопився з місця, вигукнув:

— Нарешті! Ура! Почала діяти! Погасить світло! На одну хвилинку!

— Тьху ти! Налякав... — сахнувся вбік дядя Федя. — Між іншим, Іване Івановичу, рекомендую подивитися. Принципіально дуже кумедна штучка. Як ти про неї, Володю, кажеш?

— Це прилад, що моделює умовні рефлекси живої істоти.

— От-от, я ж кажу, рефлекси істоти, живої людини! — додав дядя Федя. — Давай, Володю, покажуй.

Володя погасив у кімнаті світло, увімкнув перед черепахою ліхтарик, і вона стала повільно посуватися по столу. Тільки Володя починав водити з боку на бік світло ліхтарика, відразу й черепаха змінювала напрям свого руху. Наштовхнувшись на книжку, що лежала на столі, вона відступила трохи назад, обійшла перепону й знову попрямувала вперед. Це було таке диво, що навіть дядя з Америки вигукнув:

— Справжні чудеса! Невже це ти, Володю, сам зробив?

— О! Він у нас талант! — похвалив дядя Федя. — Я вам скажу, ця черепаха для нього зовсім дурничка. Ви б подивилися — та я вам згодом сам покажу — який він мені холодильник робить! На цілу тонну винограду! Всю зиму буде свіжий! Золоті руки в хлопця. Ціни йому нема. Велика людина з нього вийде!

Володя без будь-якої приємности слухав похвалу дяді. Йому

навіть здавалося, що все це говориться навмисне, щоб зневажити його.

За ворітьми засигналила машина. З вигуком пробігла Надя:

— Це Льоня! Льоня приїхав. Відчиняйте ворота!

Сховавши до шухляди свою "черепашу", Володя вийшов на подвір'я. За ним пішов і дядя Іван. Згодом пробігла Валентина Іванівна, за нею Євген. Федір Семенович удавав, що його це мало цікавить. Однак, коли машина заїхала на подвір'я, він підійшов до вікна. Йому було видно, як відхилили лівий борт вантажної машини й почали знімати з неї дві великі скрині — куфри. Речі, очевидно, були важкі, бо троє ледве спустили їх на землю. Потім узялися — Льоня та Євген спереду, дядя Іван ззаду — і понесли один з них до дверей. Федір Семенович подумав, що слід було б і йому вийти на поміч, однак стримався. Принципово стримався. Він хотів гукнути Марії, яка щойно увійшла на подвір'я, щоб вона допомогла нести скрині, але не встиг — вона вже пройшла через веранду до кімнати. Побачивши Федора Семеновича, вона сказала:

— До речі, Сергій Степанович хоче з вами поговорити про дитсадок.

— Який дитсадок? — насторожився Федір Семенович. — Ти що, була в Сергія Степановича?

— Щойно від нього. Мене призначають завідувати дитсадком. А Сергій Степанович дуже хоче, щоб ви мені допомогли. Днями треба починати — так багато складних питань, а в мене досвіду немає...

— А чим же я можу допомогти? — намагався посміхнутися Федір Семенович. — Я ж ніколи не завідував дитячими садками.

— Сергій Степанович вважає... — почала Марія і зупинилася, глянувши на насупленого свекра.

— Що саме вважає секретар райкому, — офіційно сказав Федір Семенович, — хай він мені скаже, а не передає через сторонніх осіб.

Марія квапливо погодилася:

— Я теж так гадаю, він вам сам про все скаже.

І швидко пішла до своєї кімнати.

Федір Семенович заметушився — підбиг до телефону, щоб подзвонити Сергієві Степановичу, але голосні вигуки знадвору привернули його увагу. Вирізнявся голос Леоніда:

— Ану ще раз! Взяти! В ногу! Обережно! Легенько! Надю! Розчиняй ширше двері! Давай, давай!..

Федір Семенович глянув у вікно і, не стримуючи свого роздратування, вигукнув:

— Куди ви його пхнете? Не бачите, що не пролазить? Двері хочете поламати?

В отворі вікна показалося спітніле розчервоніле обличчя Леоніда.

— А що ж робити? Може, сюди, у вікно?

— Здурів! У вікно! На чорний хід тягніть. Там ширші двері! — командував Федір Семенович.

Знову залунали голоси: "На чорний хід! Там пролізе!" Почувся тупіт ніг, натужне хекання, потім голоси з другого боку: "Сюди, сюди! Бочком, бочком! Тягніть в їдальню!" Нарешті гомін ущух. Увійшов, важко віддихуючися, Леонід.

— Нарешті втаскали! Ну, й важенні!.. — й, підійшовши до Федора Семеновича, довірливо прошепотів: — Неприємні новини. Тільки що зустрів приятеля, сказав: — Свистунов віддав добровільно свою дачу.

— Провокатор! — скрикнув Федір Семенович.

Леонід сахнувся вбік.

— Ви що? Про мене?

— Свистунов! Диви, який свідомий! Приклад показує! Дурень!

— Від нього іншого й не можна було чекати, — погодився Леонід. — Це такий кон'юнктурник, боїться за свою шкуру. Але ми будемо боротися. Я по дорозі заскочив до приятеля свого, юриста. Він порекомендував єдино можливий вихід. Поки не пізно, хай цей будинок буде не ваш...

— Як це не мій? — глянув з підозрою на зятя Федір Семенович.

— Я кажу, щоб не на ваше ім'я...

— Ти що? — гримнув Федір Семенович. — Хочеш, щоб тобі дісталася моя дача?

— Ну, що ви? — почав Леонід, упійманий, мов злодій, на гарячому. — Навіщо мені? У вас дочка...

Федір Семенович схопив його за барки.

— Ти слухай, шакал! — затряс його. — Почув смажене м'ясо? Стривай! Я ще не погорів. І не віддам нікому свого!

Відштовхнувши його від себе, вибіг з хати. Леонід навздогін гукнув:

— Ви не так мене зрозуміли. Я заради вас...

Вбігла розчервоніла від збудження Надя.

— Лапонько! Ходімо, зараз дядя почне розпаковувати свої речі.

— Облиш мене, — відмахнувся Леонід.

— Ні, ні, я хочу разом з тобою подивитися. Уявляєш, як Сонька позеленіє від досади, коли побачить мене в американських орлонах, дакронах та перлонах! Але ми їй ні клаптика не дамо й не продамо. Дулі! Ні за які гроші! Ходімо ж...

— Я тебе дуже прошу, в мене важливі справи з твоїм батьком, іди сама, я згодом прийду.

І він швидко попрямував у садок за Федором Семеновичем.

Усе, що діялося в домі в зв'язку з приїздом гостя, мало турбувало Володю. Його, звичайно, не цікавило й те, які гостинці привіз американський дядечко. Єдине, що хвилювало його, це незакінчена розмова з дядею Федею про його від'їзд на роботу. Він зараз і тинявся мов неприкаяний. Таким його й зустріла Марія. Він стояв біля вікна.

— Що там цікавого побачив? — запитала.

— Захід сонця... Як воно швидко меркне.

— А вгорі ще виблискують промені... — Вона підійшла ближче. — Хочеш, — раптом сказала, — я тобі розкажу казочку? Жила-була одна маленька дівчинка. Здавалося їй, що все на світі чудове. Що в нашому прекрасному житті немає й не може бути розладу між мрією та дійсністю...

Володя перебив:

— Я цю казочку вже чув.

— Але ти не думай, що я скажуся. Кому й за що? Все закономірно й логічно. Чому я маю бунтувати, правда? Це ж мій дім, моя сім'я! Живи й радій! Хто може сказати, що я нещаслива? Мені можуть навіть позаздрити. Живу в розкішному особняку над морем, цікаве товариство мене оточує, воно не раз уже й за кордоном побувало, чоловік у мене майстер, двадцять портретів намалював, і я на них як жива! Ти чуєш, я жива! А хто, справді, не дає мені жити? Хто заважає позбутися пекучої ненависти? Ах, пробач, я, здається, знову чужі думки повторюю.

Володя зі щирим співчуттям промовив:

— Марійко!

— Ну, що, Марійко? — з усміхом перепитала вона. — Я й сама не раз запитую: ну, Марійко, навіщо вся ця мелодрама? Чи не краще... А що краще?

Вона замовкла, мов зупинилася перед неподоланною перепоною. І Володя це зрозумів:

— Алеж воно є, те краще. Я теж про це думав.

— Якщо потрібна буде моя рука...

— Спасибі, Маріє. Сьогодні день дуже важливий для мене. І я для тебе готовий...

— Я тобі дуже вдячна.

Володя провів її поглядом і навіть зробив рух, щоб піти слідом за нею, але стримався й вийшов на подвір'я.

Розмова з Федором Семеновичем не принесла задоволення Леонідові. Він повернувся вкрай роздратований. А тут ще й Надя знову прибігла зі своїми вигадками. Цього разу вона була особли-

во дивна, навіть перелякана. В руках у неї теліпалося якесь жіноче шмаття.

— Ой, Льоню! — аж стогнала вона. — В мене голова обертом іде. Ти тільки подивися! Подивися, що наш дорогий дядечко привіз!

— Облиш ти мене зі своїми орлонами та дакронами! — буркнув Леонід.

— Орлони? Дакрони? Перлони? — злісно одізвалася Надя. — Подався ти ними! Ти бачиш, що це? Дві паршиві блюзочки! Ото й усе добро!

— А що ж у тих здоровезних валізах?

— Що, що? — з лютим обуренням вигукнула Надя. — Яєшний порошок. Ти чуєш, яєшний порошок!

— Та ти жартуєш!

— Піди подивися, які там жарти! Двісті баньок яєшного порошку! Маєте, запихайтеся! Ідіот!

До Леоніда нарешті дійшла вся безглуздість ситуації: гість з Америки привіз отакі дивні подарунки... Леонід дурнувато посміхнувся:

— А що ж тепер буде?

— Ти ще питаєш? — визвірилася Надя. — Що буде? Омлет, яєшня буде! — Вона в розпачі мало не падала. — Ой, я не перенесу... А ще як Сонька про все дізнається! Ой, Боже мій!

Охаючи, вийшла на подвір'я. За нею почвалав і Леонід.

Тим часом Євген у себе в кімнаті умовляв Марію:

— Облиш дурниці, ходімо до гостя. Незручно... Він для тебе, певне, привіз теж якийсь подарунок.

— Мене це абсолютно не цікавить, — відмовлялася Марія. — Ніякого подарунку я не візьму. Мені в цьому домі нічого не належить.

Євген схопився, вигукнув з погрозою:

— Я попереджаю, не роби дурниць, Маріє! Буде великий скандал.

— Не погрожуй. А то я...

— Підеш у дитсадок? — розпалювався Євген. — Пора кінчати з цим! З усім! З твоїм дитсадком! З твоїми...

— Чому ж ти зупинився? Не бійся, говори! Говори! Прийшов, здається, час усе сказати один одному. Ну, говори — що з моїми? З моїми бажаннями? Та хіба ж вони в мене є? З моїми зусиллями зберегти незалежність? Тобі це не подобається? Ти хотів би, щоб я тобі в усьому скорилася й пішла на ласку твого утримання? Але якого твого? На чієм утриманні ти сам живеш?

Євгена прорвало:

— Невже ти гадала, що я колинебудь погодився б жити на

твої копійчані заробітки? Чи ти не розумієш, що без батька нам не прожити? Та й навіщо голову нам самим сушити? Не будь наївною. І невдячною не будь! Це вже, я скажу, зовсім непристойно — півроку їсти чужий хліб, а потім виголошувати красиві слова: самостійність, незалежність, людська гідність! Пізно тобі вже про це!

Євген, на жаль, пізно зрозумів, що зайшов занадто далеко, так образливо розмовляючи з Марією. Він аж перелякався її перекошеного обличчя та тремтячого підборіддя. Щоб хоч трохи згладити гостроту ситуації, почав:

— Ну, пробач, годі... Посміхнися... Єсть, капітане?

Марія різко обернулася й з усього розмаху вдарила його в обличчя, з зусиллям видихнувши:

— Єсть, капітане!

Й, не бачачи нічого перед собою, вибігла з хати. Євген, мов мішок, опустився на стілець, тримаючися за опечену щоку.

— Та йдіть же, нарешті, до столу! — лунав голос Валентини Іванівни. — Де ви всі поділися? До столу!

Далі буде

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ПОЕЗІЯ В 1984 РОЦІ

Данило Гусар-Струк

Лише двадцять років тому ми переживали протистояння ліричної поезії в Україні. Та апогей цей був короткотривалий. Після Ліни Костенко, І. Драча, М. Вінграновського, В. Коротича та інших поетів шістдесятих років з'явилася невеличка плеяда поетів сімдесятих років — головно Ігор Калинець, В. Стус, В. Голобородько та Ірина Жиленко — після чого дні поезії ставали все коротші й коротші. Щоб оцінити теперішній стан поезії в Україні, я поставив собі завдання проаналізувати поетичну діяльність за 1984 рік. А поскільки поетична продукція є майже всенаціональною розвагою, навіть огляд однорічної діяльності дав гору матеріялу, з яким важко було впоратися. Довелося обмежити обсяг огляду: я зосередив свою увагу тільки на "офіційно" друкованій поезії, не вдаючися до самвидаву та захаявної поезії. Приймаючи настанову, що періодичні видання найкраще відображають все поточне, я уважно розглянув поезію та критику трьох головних українських журналів за 1984 р.: *Дніпра*, *Жовтня* та *Вітчизни*.

Висліди цього дослідження здивують навіть тих, хто слідує за поезією в Україні. Хоч я дуже обережно трактую статистику, базовану на обмежених зразках, все ж вважаю, що статистичні зведення моїх досліджень дали дуже цікаві висліди. В 1984 р. в 36 числах трьох журналів з'явилося 187 добірок поезії, тобто приблизно 5 поетів у кожному числі. Чотири поети друкувалися тричі (одноразово в кожному журналі), п'ятнадцять — двічі. Значить, 164 поети друкувалися в трьох журналах. На 164 поети припало 39 жінок (21%); між тими, які друкувалися двічі були 3 жінки (20%); серед тих, які друкувалися тричі, жінок не було. Між 164 поетами тільки 27 (16%) гідні якоїсь уваги, між ними 20 жінок (74%). Одним словом, хоч жінки складають тільки 21%, у цій статистиці вони становлять 75% усього гідного уваги.

Ця, сама собою цікава статистика, ставить перед нами питання, які треба розглянути й на які треба знайти суб'єктивну відповідь. Таких питань є кілька: чому є так багато поетів? Чому тільки деякі з них гідні уваги? Чому між кращими поетами переважають жінки? Чи поети, яких друкують частіше, кращі від тих, які з'являються одноразово? Відповідаючи на ці питання, зробимо деякі

Переклала з англійської Н. І.

висновки, які дадуть нам краще уявлення про сучасну поезію в Україні.

Відповісти на перше питання нелегко. Проте, якщо взяти до уваги, що поезія була найулюбленішим жанром українців, відповідь можна знайти в психології українця, в його невловній ліричній душі. Можливо, цей короткий жанр найкраще відповідає українському творчому духові, якого придушували і який не мав часу розвинутися в інших, довших жанрах. Можливо... Хоч, уважно читаючи всі три журнали, можна знайти точнішу відповідь. Виглядає, що поетичну творчість підтримують офіційні чинники. Радянську кампанію за більші й кращі врожаї перенесено в сферу літератури: "Наше рідне Поділля здавна називають не лише краєм хліборобським, цукровим, а й пісенним, поетичним. Земля, що народила Михайла Коцюбинського ... нині рясна суцвіттями молодих обдарувань" (Ніна Ткачук, "Суцвіття молодого саду", *Дніпро* 1984, 4). Ці молоді таланти згуртовані в літературних об'єднаннях, які існують при місцевих газетах, школах, заводах. Одне з таких об'єднань звітує, що має 70 (!) авторів-початківців. Ось, як автор звіту представляє цих молодих поетів: "Майстер інструментального цеху Вінницького заводу тракторних агрегатів Петро Головатюк, агроном колгоспу імені Шевченка Козятинського району Петро Зарицький, вчорашній комсомольський працівник, а нині викладач вузу Тетяна Яковенко...". Можливо, робітник, агроном і комсомольський активіст можуть бути поетами. Проте, їхня поезія не підтверджує цього припущення. Але їм влаштовують дебюти, бо кількість поетів цінується вище якості, про що метафорично говорить автор звіту: "... маємо жити турботою не лише про завтрашній урожай ниви хліборобської, а й літературної". Чи треба тоді дивуватися, чому сьогодні там стільки поетів?

Якість літературного "сіяння і збирання" дуже прозоро визначає Платон Воронько в одному друкованому інтерв'ю. Хоч парадокс у тому, що це той випадок, коли "горщик дорікає казанові, що той чорний"; проте його твердження найкраще визначає "поезію", яку ми досліджуємо в цій статті: "... це забарвлений потік заримованого, а часом і незаримованого ерзацу, що ніби з водопровідного крана лине на шпальти наших часописів" (*Дніпро* 1985, 1). Ще точніше визначає більшість сьогочасної поетичної продукції критик Ярослав Мельник. Він пише: "Є описовість, є розсудливість, є концепційне називання емоцій. А душі нема...". Це приводить нас до другого питання: чому якість така низька? Очевидно, кількість не гарантує якості, але це не єдина причина. Ймовірніше, що більшість цих "псевдопоетів" просто відгукуються на заклик офіційних чинників.

Вистачить прочитати деякі критичні огляди в названих трьох

журналах, щоб переконатися в правильності такого припущення. В рецензії на збірку Дмитра Іванова *Заповіді мого роду* (Київ, 1983) читаємо: "Збірка вводить нас у реальний світ радянської людини з її самоусвідомленням власної будівничої ролі в суспільстві, загостреними патріотичними почуттями..." (Геннадій Вознюк, Євген Нахлік, "Розшифровую власне ім'я", *Дніпро* 1984, 9). Рецензія на твори Степана Будного хвалить його за "тяжіння до отої землі, любов до людей, щоденний біль за щастя народу...", а Марію Барандій хвалять за збірку *Земне тепло* (Львів, 1983), бо: "Композиційна цілість, вивершеність книжки, власне й зумовлена цією єдністю загального і конкретного, громадського й суто інтимного, публіцистичного й сповідального" (Микола Рябчук, "Безборонний і трепетний образ", *Вітчизна* 1984, 9). Що ця єдність "громадського й інтимного", "публіцистичного й сповідального" означає, пояснює Дмитро Йосип, який від кожної нової збірки, від кожного поета сподівається: "... зустрічі з повнокровним образом нашого сучасника, в якому б вмістилася особлива значимість прожитих літ, неповторність днів нинішніх та приваба майбутнього" ("Сміливість бути собою", *Дніпро* 1984, 9), або, сказавши словами вищезгаданого Іванова, поета, який став літературним критиком: "... в центрі уваги поетів і прозаїків — образ трудівника, соціальні і моральні аспекти праці. Ідейно-тематичні діапазони ...: життєве кредо сучасника, роздуми про призначення слова, світ інтимних переживань, відгомони минулої війни, відлуння дитинства" ("Говорити серцями", *Дніпро* 1984, 12). Ті, що хочуть увійти в літературу, друкуватися, намагаються наситити свої поезії "громадським патосом". На нещастя для української поезії, багатьом це вдається аж задобре. Навіть Наталка Білоцерківець, поет-лірик більш ніж пересічного таланту, в відповідь на низку програмових статей про відсутність громадського патосу в поезії, вважає своїм обов'язком обороняти себе та своїх менш талановитих сучасників, наполягаючи, що в їхніх віршах є громадська тематика: "Молода поезія недалеких 70-х років (В. Затулівітер, М. Шевченко, Д. Іванов, Л. Голота) часто зверталися до конкретних людських доль, створивши цілу серію своєрідних літературних портретів наших сучасників (від старенької бабусі, солдатської вдови чи матері до молодой доярки)" ("В контексті епохи", *Дніпро* 1984, 10). Відповідь на наше друге питання повинна бути очевидна.

Наведені уривки з різних рецензій і критичних статей творять похмуру, якщо не гнітючу картину. Сумно, що вони говорять правду. Читаючи вірші 164 поетів, за винятком 27 кращих, створюється враження, що читаємо того самого поета, тільки з різних збірок. Переважають римовані ямбічні картени, хорей, деколи амфібрахії. Банальні рими (ліс—беріз, Івани—односельчани, війни—сини,

землі—мозолі, вогонь—долонь, голос—кокос, покіс—поріс, хлібини—людини, смерті—пожерти, сон—тон, плуг—луг), повторна образність (чорні руки, мозолі, сивоволосий учитель, старенька мати, сирітські голови, добрий дядько, кати-фашисти), та сама "всеохопна" вічна метафора життя: обробляти рілля, збирати врожай; і незмінні теми: дитинство у воєнні роки, доброзичливість людини до людини, бажання миру, боротьба як єдиний засіб життя, загроза війни від західних паліїв, звеличування (Леніна, Шевченка, Франка, Стефаніка, Галана та інших видатних і визначних "великих"), солодко-ліричні описи природи, альбомного жанру лірика і (останні, але не менш важливі) трудівники, трактористи, хлібороби, механіки і т. д. Справді понура література.

Автори, які друкувалися тричі — Володимир Бровченко, Віктор Лазарук, Василь Моруга і Петро Осадчук — такі ж самі, якщо не гірші від решти. Обговорювати ж кожного з цих поетів окремо — зайво. Вони становлять сіру монолітну масу, в якій тяжко знайти будь-яку щілину. Розгляньмо краще дві добірки віршів Коротича, відомого "шестидесятника", твори якого ще до сьогодні друкуються в великих кількостях; цим ми оминемо невправності поета-початківця і матимемо також готові стандарти для порівняння: тоді і тепер. У цих двох добірках, друкованих у *Дніпрі* (1984, 2) і *Вітчизні* (1984, 12) знайдемо елементи найкращого й найгіршого в сучасній поезії на Україні. Вірші, друковані в *Дніпрі*, мають ще елементи ліричної поезії 1960-их років, не зважаючи на прийняту й обов'язкову тематику про минулу війну:

Я озираю світ крізь пальці лісу.
Моя душа підтакує весні...

Є тут теж декларативність його ранньої поезії:

Що ж, поезія — це не молитва
І не встелена квітами путь.
Це почата великими битва,
У якій ще гармати ревуть.

Але поема, друкована у *Вітчизні*, вражає вульгарністю, неоковирністю, декларативністю, переходами від високого стилю до буденного та патетичною сентиментальністю. Вона є зразком найгіршого в українській сучасній поезії. "Протистояння. Поема-плакат" має дев'ять розділів, кожний в іншій строфіці й ритміці (від перехресно римованих ямбів до вільного вірша). Темою поеми, є звичайно, остання війна з сьогоднішньої перспективи та висновки, які треба зробити й запам'ятати на все життя. Буденний тон на початку поеми дещо заплутує читача, бо звучить як пародія:

Поема починається з плачу,
Почутого в якомусь вестибюлі.
Поема починається з *цибулі*,
Бо я за неї дорого плачу.

Але, на жаль, це не пародія. Коротич пише в рамках загальноприйнятої формули реалізму, де вірші мусять впливати з щоденного життя. Тому він кількома рядками нижче заявляє: "Це все життя" і "Із сьогодення, / з радості й жалю / Я спогади визбирую по краплі", бо "Це океанний всерадянський будень". Суміш високого стилю з буденним переходить у патос, і поет вигукує:

За що ми воювали цілий вік?
За мир для всіх.
За хліб, свободу, правду.
За дім наш і за наш червоний прапор.
І ще за те, щоб світ до щастя звик.
Почате нами вивершать сини.

Тут є все: "мир", "хліб", "червоний прапор" і "сини". Воно й не може бути інакше, "Бо кожен з нас — нерви і мозок / Доби, початої Ленінінм". Проте є завжди чорна хмара на обрії. Для Коротича це спогад про інший світ, світ базару. Патос переходить у лайку, бо "Спекулятивність, / честь і совість / Не суміщаються ніяк!" І ці спекулянти — їхні "пики", "тлусті крила", "немите брезкле тіло", "торжища неумиті грабки", "хрипкоголосе вороння", "Перекупка з нас кров пила" — ті спекулянти заслуговують на найбільшу зневагу Коротича. Цей найдовший розділ — найбагатший своєю вульгарністю. Далі, стомившись обвинувачуваннями, Коротич переходить до "молитви", щоб заспокоїтися:

Солдате, який підводився в атаку найпершим
з роти,
Порятуй мене від дрібноти!
Партизанко, чий дух і вірність вороги не зломали,
Додай снаги мені й сили!
Хліборобе, з чиїх долонь солодко хліб
прийняти,
Вчи мене працювати!
Робітництво, що не шанує вертки та двоїсті душі,
Навчай мене бути дужим!

Виснажений цією діятрибою, поет звертається до тих, що загинули в ім'я кращого майбутнього, запевняючи їх, що їхні незабутні діла будуть надихати його та його покоління. Поет закінчує поему своїм громадським кредо. "Громадський патос" тут на найвищому ступені, голос патетично-урочистий, декляративний:

Є система вартостей,
згідно з якою я чогось вартий,
доки здатен долати зло, доки я не байдужий.
Є система Жовтневих Вартостей,
згідно з якою належить жити
і вмирати в ім'я Революції.

.....
А для того, щоб ви не мали ніяких сумнівів
у тім,
що я знаю про позитивні начала
і про те,
яке життя наше справедливе й переможне,
я нагадаю вам,
що належу до Комуністичної партії.

Тут є все — переходи від високого стилю до буденного, патос, декларативність, рими, строфи. Є все, тільки немає поезії. Така графоманія характеристична для більшости віршів, друкваних в 1984 р. На щастя, трапляються деякі винятки.

Як і в вибірці поезій Коротича в *Дніпрі*, винятками є головню зразки особистої лірики, де немає або майже немає "громадського патосу". Тут треба також шукати відповіді на поставлене раніше питання: чому між кращими поетами переважають жінки? Знову ж таки це може бути лише випадок, але також можливо, що від жінок вимагають менше громадської свідомости, отже, вони можуть вільніше творити чисту лірику. Така відповідь впливає з листа Дмитра Павличка до Івана Пеника, друкваного в *Жовтні* (1984, 9) як вступне слово до дебюту Пеника. З тих кількох віршів, які тоді з'явилися, виглядає, ніби поет тяжіє до чисто зорових насолод, до словесних картин:

Золота земля. Я весь у золоті.
Ліс згорів до вітки чорної
золотим полум'ям.

Павличко визнає, що ці "малюнки, чи навіть гравюри у слові" є найкращі з усіх віршів поета. Проте, після цього він каже таке: "Ви піддаєтеся стихії слова, а не керуєте нею. Усе це веде до розкоші філологічної, але губить при цьому (або затуманює) ідею твору. Тому важко іноді сказати, задля чого, власне, той чи інший вірш написано. Якби Ви могли поєднувати буйність Вашого слова з глибоким мисленням, з боєм громадянським, це було б ідеально". Можливо жінкам не треба вставляти у свою лірику "болю громадянського", і тому, оскільки зазначені зразки в більшості були ліричні, з невеличким громадським патосом або цілком без нього, жінки домінують. Як би не було, в "жнивях 1984 року" (вживши улюблену метафору радянської критики) переважає осо-

биста лірика, наявна деяка незвичайна метафора, є певні цікаві теми.

Не всі здібні поети оминають стандартні громадянські теми. Та деяким з них вдалося втілити цю тему в поетичну форму. Такою є вибірка поезій Затулівітра (*Вітчизна* 1985, 4), де в ідилічну картину матері, яка приготувляє вечерю, вплетена вічна тема війни засобами перенесення воєнного лексикону в щоденну працю. Картини, що виникають у внасліді такого перенесення, досить таки вражають: "мати / *вистрілює* кісточки з вишень / стареньким госпнагівським *автоматиком*", "вилущує *патронташі* гороху", а діти тимчасом граються в війну:

сини-політики воюють,
стріляють із бузинових рук
червоними кісточками
обеззброєних матір'ю ягід...

Перенесення лексикону іншого типу зустрічаємо в ліричній поемі Ганни Чубач, однієї з цікавіших поетес цього огляду. Це лексика з щоденної міської радянської дійсності, перенесена в світ природи: "*Приписалася* в місті весна / І нашіптує травень зелений: / «В кого вдома кімната тісна — / Хай у гості приходить до мене»...". Так само поетеса поетизує образ "старого дядька", від якого треба вчитися "шанувати свій рід": "Я сьогодні у *вечора* вчусь / *Шанувати свої небокраї*".

Деякі поети продовжують ліричну традицію шістдесятих років. Такі є вибірки віршів Світлани Йовенко (*Жовтень* 1984, 5), Валентини Малишко (*Дніпро* 1984, 10), Олени Матушек (*Дніпро* 1984, 8), Ольги Слоньовської (*Дніпро* 1984, 8), Надії Степули (*Дніпро* 1984, 7) і Ганни Світличної (*Вітчизна* 1984, 7; *Дніпро* 1984, 11). Наприклад, любовна лірика 25-річного початківця Ольги Слоньовської нагадує Ліну Костенко:

Між нами сон-трава і розрив-зілля.
І раз — забудь. І вдруге — забувай.
А в третє — всі слова мої безсилі.
А в третє — не повір моїм словам.
Знайди мене! Цей світ такий невічний.
Знайди мене! В сузір'ї самоти
Ще я живу. Ще я дивлюсь у вічі.
Ще я люблю. Зумій мене знайти!
А сон-трава? А розрив-зілля? Туга?.. —
Чи здатні зло сподіяти тобі?
Ти раз люби мене. Люби — удруге
А втретє...

Все одно мене люби!

Глибше літературне коріння помітне в ліриці Наталі Давидов-

ської (*Дніпро* 1984, 7). Персоніфікована й музична природа, переплетена з "я" поетеси, дуже подібна до стилю Б. І. Антонича:

Завчаю барви чудних імен
бджоли, метелика і люпину.

Я знаю: сосни. Я бачу: клен —
весь світ за двором хова за спину.

Наш двір. Газета, одна на всіх...
Як луплять грози вночі у днища
порожніх відер! І — "соль, ля, сі..." —
колише хату старе горище.

Звеличування природи в стилі Антонича зустрічається також у поетеси Марії Корпанюк (*Дніпро* 1984, 3 і *Жовтень* 1984, 3). Її професія художниці-керамістки віддзеркалена в таких образах: "Бруньками тріскають кущі. / О радість першого листка / Липкого клею млявий смак / І цей в снігах таємний знак", або "В лузі блідопечериці — / Мов японські парасольки / Дві корови, чорна і біла, / Жують траву із росою" (*Дніпро*). Гідні уваги також її епітети та пластичність зображення, що нагадують Антонича, в такому шедеврї (з вибірки *Вітчизни*):

У цім саду, *тінистім*, ніби казка,
хиткий паркан, два вулики в кутку,
І мальва *горда і окаста*.
Блакитний жук на пелюстку.

Проміння *всюдисущі* ниті
Тремтять у заростях *таємних*.
Тут ми одним листком накриті,
Ростем від саду невід'ємні...

Чи:

Пуста комора. Терну куш.
Дністер все вужчий з кожним роком.
І між травою мертвий хрущ,
І над хрущем полин високий.

Слід також згадати Наталку Білоцерківець (*Вітчизна* 1984, 3, і *Дніпро* 1984, 3) — через її лірику, повну неспокою за втраченою молодістю, роздуми про смерть і вічність; теж Маю Білан (*Жовтень* 1984, 9) за оспівування відродження людини, на тлі природи. Проте, цікавіші Михайло Клименко (*Вітчизна* 1984, 2) і Наталка Нікуліна (*Вітчизна* 1984, 3) своїми спробами творити мініатюри східнього типу. "Уривки" Наталки Нікуліної, хоч обмежені тільки катренами, все таки ще мають традиційне тлумачення, за винятком однієї, де вона робить метафоричний стрибок, обов'язковий для східніх мініатюр:

На трамвайній зупинці
Стара жінка шукає в гілці бузковій "щастя".
Помітивши мій погляд,
Вона знітилась.

Ще більших успіхів досяг Клименко в одному зі своїх стислих терцетів: "Клубками на горищі / висять осінні гнізда / Хто розмотає сум?"

Окреме місце в цьому огляді належить Марії Барандій. Її тристорінкова поема "Жінка" (*Жовтень* 1984, 3), хоч дещо поверхова ритмом і тоном, визначається своїм прямим і щирим трактуванням теми. Тут немає стандартного радянського образу жінки-матері-сестри-коханої, яка тяжко працює та без кінця плаче, втративши коханого-чоловіка-сина(-синів). Замість цього з'являється жінка, яку тривожать швидкоплинність краси та наближення старости. В своїх дивовижно безпосередніх роздумах (майже неймовірних в радянській манірній скромності) вона стверджує потребу фізичної любови, хоч запитує, як у відомій пісні — "невже ж це все?":

Ох тіла спрагла таїна,
вона усе — й не все вона.
А поцілунки, а зітхання —
то все лаштунки для кохання.
Хіба такі ми вбогі, ниці,
що більше нічим нам ділитися,
крім наших тіл, таких минутих,
таких неситих, загребутих,
таких гарячих, млосних, дужих...
Скажи мені, скажи, мій друже,
як ніч пройде, настане ранок,
чи спорожніє меду збанок...

Розповідна простота поеми, можливо, дещо вражає, проте, вона відсвіжує читача відсутністю громадських мотивів і випромінює чесність, яку так рідко можна знайти в пишномовних декляраціях більшої частини інших поетів.

Чесність і щирість — властивості поезій шістдесятих років — дуже виразні в добірці Ірини Жиленко. Її єдину з найвидатніших поетів-"сімдесятників", наймолодших представників українського літературного відродження 1960-их років, надрукували в 1984 р. Якщо поема "Протистояння" Коротича є прикладом найгіршого, що з'явилося в 1984 р., то поема Ірини Жиленко "Ми ще не прощаємось: Осіння пісня" (*Вітчизна* 1984, 11) може служити прикладом, можливо, найкращого. На відміну від інших поетів, у поемах яких подекуди можна зустріти окремі фрагменти витонченої лірики, але загалом посередні, поема Ірини Жиленко добра під кожним оглядом. Вона не оминає навіть обов'язкової громадської

свідомости минулої війни, але разом з тим так вплетена в канву поеми, що не звучить фальшиво.

У "Заспіві" поетеса вибачається за те, що вдається до "споконвічної мелодії", але обіцяє покласти її не на самі слова й на "усмішки, жести, обличчя". Другий розділ "Факти" завдає тону всій сцені, де "Вона" — вдова, а "Він" — удовець, — обидва — самотні, спрагли приятні й любови. Проте:

Вони програли в цій "війні".
Що вдієш?
Її дочка сказала: "Ні!"
Його синок сказав: "Дурієш..."

Вони поступаються перед егоїстичними вимогами своїх нащадків і зустрічаються тільки неділями в парку. Так минає сім років.

Третій розділ "Вона" далі розвиває тему жінки, "її". Героїня згадує дощовий день пізнього літа:

Коли ми були ще — квіти.
Одна турбота — цвісти.
Сміялись, сміялись до сліз.
І бігти крізь дощ — на "біс".
.....
Сімнадцять. Щоденник ночами писать.
І задихатись од щастя — бути!
А потім прокинутися в шістдесят.
І зітхнути...

Четвертий розділ "Осінній ранок" докладно розповідає про її повсякденне життя — спокійне, нудне, заповнене встановленими "ритуалами" куховарства, читанням улюблених авторів, прогулянками, мугиканням популярних пісень і збиранням каштанів біля метро. Паралельно в п'ятому й шостому розділах, присвячених "Йому", "Він" також згадує дні свого дитинства, свою першу книжку і як усе знезацька стало непевне та хитке:

Мовби стояв на одній нозі і не
мав куди поставити другу.
Врешті поставив.
Він стояв по коліна в окопному багні.
Він спав навстоячки,
прихилившись щокою
до мокрої глини.
Не чув, як його заливало багном.
По пояс, по груди.
.....
І тільки через двадцять років по
війні все стало на свої місця.
В лихі ночі (ревматизм, біль

нирок) снівся заморожений
окоп.

Поетеса змальовує також докладно його будень. Тільки в його повсякденні є більше дрібних розчарувань і боротьби з "тепер", яке ніколи не виглядало таким добрим, як "тоді". І тільки свідомість, що після осені прийде зима, дає йому тихе примирення.

Наступні розділи "Кафе зі спогадом", "Двоє на сонечку", "Танго у траві" і "Дощ розходивсь..." описують їхнє одне недільне побачення. Діялог у каварні чудово віддзеркалює їхню довголітню любов:

— Як тут чудесно, правда, Асю?
Он вільний столик у кутку.
Ну, що замовим?
— Сонця трішки...
— Гаразд. На друге?
— Твою усмішку.
— А на десерт?
— На сміх "онукам"
патлатеньким, що кругом нас,
ти поцілуєш мені руку.
— Гаразд!
Тобі не вадить джаз?
— Ну... Ще жива.
— А окрім жартів?
— Хто зараз нам зіграє вальс?

Але немає вже більше вальсів. Тепер інший час. І обидва відчують, що більше вже не належать до сучасного світу. Такий закон природи. Кожний вік має свої привілеї. Вони також мають свої:

Все так. Та що лишилось тим,
які лишили молодим
і дім, і парк, і кінозали.
О! Їм зосталось теж немало:
глибини снів,
цвітіння слів,
і ніжне — без кінця — мовчання,
і спогадів місткий архів,
і мудрості важкий засів,
всепрощення
та ще — прощання...

Ще світить сонце, їм добре разом, і тоді вони згадують свої втрачені супутників життя. Розділ "Танго у траві", в якому поетеса описує ці спогади, є пуантним вершком поеми... Відповідно танго є тим танцем минулого, що рухає спогадами "її" та "його".

Спомини для них, як і музика танґа, романтичні, зворушливі, солодкі з домішкою гіркоти, але незрозумілі й нецікаві їхнім дітям чи внукам. Воно й не може бути інакше. Розділ кінчається гіркою нотою, що створює чудову метафору — "танець" людини з її споминами:

Тихше, танго! Стань лиш звичним
бодем, лиш сльозою з вій.
Нащо знать двадцятирічним,
як танцюють — цілу вічність —
ніжно — з мертвими — живі.

В "Післямові" Ірина Жиленко підтверджує стародавню приказку, що "життя мусить іти далі". Доц змив танґо з трави. Природа не знає співчуття. Обов'язки, зобов'язання до дітей і внуків змушують осінню пару повернутися до щоденного життя.

Переповісти зміст поеми нелегко, бо можна впасти в банальність і знищити все поетичне. А сутність поезії не тільки в її сюжеті, але й у її незліченних елементах — слові, звуці, метафорі, ритмі, римі — які вибагливо сполучуються в магію поезії. Структурно та тематично поема творить чудову одність. Ірина Жиленко майстерно послуговується здебільша вільним віршем і тільки в розділах "Двоє на сонці" та "Післямова" вживає римовані катрени, щоб наголосити повернення до "нормальності" буденного життя. У розповідних розділах поеми звертають на себе увагу легка й невимушено вплетена розмовна манера розповіді. А своїми еліпсами поема нагадує раннього Тичину. Проте, найважливіше, що Ірині Жиленко вдалося втримати ліричність поеми без описів природи, почуття громадянського беззастосу, розповідну манеру, яка дає можливість поговорити про безліч щоденних справ і речей без вульгарності і переходів від високого стилю до комічного. Це якраз ці головні особливості, які вигідно вирізняють її поему від усіх інших, досліджених в трьох журналах за 1984 р. Можна було б тільки радіти, коли б таких поем було більше. На жаль, як впливає з вищесказаного, так воно не є. Поема Ірини Жиленко — виняток, який лише підтверджує правило.

Оглядаючи поезію останніх 20 років, можна зауважити, що поезія шістдесятників і сімдесятників явно відрізнялася від радянської поезії попередніх десятиліть тим, що в ній відродився ліризм (Вінграновський), лірична щирість (відновлена Ліною Костенко), образність (Драч), нахил до дитячої простоти (Голобородько) і, нарешті, в кінцевій фазі, постав також нахил до абстракціонізму (Калинець). Коли ж порівняти цю поезію з поезією 1984 р., стає помітно, що навіть між її найцікавішими виявами розвиваються тільки ті елементи, які стоять найближче до народної поезії. Ні

інтелектуалізм Драча, ні абстракціонізм Калинця (*Коронування опудала*, Нью-Йорк, 1972), тобто елементи, які могли б наблизити українську поезію до західньої, не мають послідовників між поетами, які друкувалися в 1984 р. Я сказав би, що це тому, що в радянській естетиці немає можливостей для розвитку інтелектуальної поезії. Відчувається, що вгорі існує перепона, через яку українській літературі перескочити не дозволяється — "вище гопака не скочиш". Українській культурі дозволено розвиватися тільки на рівні фолкльору.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1986, 2, у поемі Ю. Тарнавського "Оперене серце" (II) на стор. 20 (7 рядок знизу) має бути: розвівав моє тіло; на стор. 22 (4 рядок знизу) має бути: мій поцілунок; на стор. 23 (5 рядок згори) має бути: шукаючи за ним; на тій самій стор. (20 і 21 рядки згори) має бути:

ніч
киває заперечливо;

на стор. 24 (12 і 13 рядки знизу) має бути:

десь глибоко в мені
застелене нарешті;

на стор. 25 (рядки 3 та 4) має бути:

у кав'ярні
напроти мене.

ОПЕРЕНЕ СЕРЦЕ

поема [виправлені варіанти]*

Юрій Тарнавський

9. ЯК Я ПОВОДЖУСЯ, КОЛИ ВОНИ ВІДІЇДЖАЮТЬ?

Я веду себе
за плач у роті,
мов дитину
за руку,
я веду їх
і їхній одяг
до цього останнього
поцілунку,
мов до фіртки
в мурі,
крізь яку
я ніколи не пройду,
щоб вони
ніколи
не вернулися до мене,
шквал
їхніх блакитних очей
забиває мені віддих
на перехрестях,
їхні стопи,
босі
в сандалях,
торкаються тротуарів,
немов святі пальцями
голів
грішних,
рожевий колір
їхніх уст
і щік
коливається,

* Передруковуємо два розділи з поеми Ю. Тарнавського "Оперене серце. Поема" (Сучасність 1986, 1) так, як їх треба читати. — Ред.

як люди,
що ось-ось
зомліють,
сині спіднички
обнімають
їхні стегна,
мов мої руки,
благаючи їх
зостатися
ще хоч на хвилинку,
мій віддих
звучить, як постріл
з батога,
женучи мене
вперед,
я опираюся
на свої затиснені
зуби,
мов на рам'я
свого єдиного
друга,
мені потрібні від'їзди,
як дата
мого народження,
коли я йду,
чути,
як ломляться кості
і як скрегочуть
зуби
жменьки
стокротків,
що залишилися
з іншої епохи
в моїй душі.

10. ЯК Я РОЗМОВЛЯВ З ГРОБНИЦЯМИ?

Я спинався
по собі,
мов по піраміді,
свідомий каменю,
спеки,
пралісу,
кості

моїх пальців
були зелені,
мов рурки
з нефриту,
я бачив
крізь них
кістяки людей,
розчленовані,
мов системи плянет,
кружляючі
крізь глину,
та,
яку я кохав,
ще не народилася
і померла
день перед тим,
маври
стирали поцілунки
з моїх уст,
куски
сирого м'яса
клацали зубами
на мої дорогі ноги,
вночі
жінки,
спрагнені любові,
гарчали
під моїми дверима
і серцем,
замкнутими спільно
на замок,
раніше
смерть
в іржавім авті
ганяла за мною
по цілім краєвиді,
спітнілім,
як моє тіло.

РЕКВІЄМ ЯКОВУ ГНІЗДОВСЬКОМУ

Марина Антонович-Рудницька

Яків Гніздовський,
Автопортрет (1981, дереворіз)

Неминучість смерти виклика́ла в Якова Гніздовського своєрідну реакцію. Дізнавшись, що хтось помер, він зупинявся й задумано питав: "Скажіть, чому воно так мусить бути?" Питання, розуміється, реторичне, бож відповіді на нього немає.

Нас, звичайно, дивує "несправедливість" смерти, коли вмирає дитина чи молода людина на порозі життя. Але особливо вражає "марнотратність" смерти, коли, як у нашому випадку, відходить з цього світу талановитий мистець, повний ідей, плянів і задумів, який до-

сягнув zenіту творчого самовияву та майстерності виконання. І коли його творчий вогонь, що має в собі стільки потенційних можливостей, несподівано гасне, а з ним гинуть нездійснені духові скарби, справді, не лишається нічого іншого, як зупинитися та спитати: "Чому ж воно так має бути?.."

Весною, пишуци статтю до сімдесятиліття Гніздовського, я попрохала його прислати мені інформації про найновіші праці, які мені ще не доводилося бачити. Він якраз від'їздив до Нового Орлеану, звідки прислав мені дуже милу (як завжди) поштову картку та обіцяв щось для мене знайти після повернення додому. Минуло кілька тижнів, я не наважувалася його ще раз турбувати.

Доповідь, яку виголосила Марина Антонович-Рудницька під час відкриття одноденної виставки в пам'ять недавно померлого визначного мистця Якова Гніздовського, що її влаштували спільно видавництво "Сучасність" та редакція *Сучасности*, Український музей та Об'єднання мистців українців в Америці в галерії ОМУА в Нью-Йорку в неділю 15 грудня 1985 р.

Але коли мистець уже прочитав готову статтю, він прислав деякі цікаві матеріали, так пояснивши своє запізнення в листі до мене від 6 серпня м. р.:

Останніми місяцями я не тільки був зайнятий різними виставками, але передовсім моїми дереворізами, які мене тримали немов у кліщах. Хотів зробити ще і ще один дереворіз, так немов би без них світ перестав крутитися довкола своєї осі... Кінцем року думаю зробити кінець мійому "дереворізання", хоч я вже не раз, витинаючи дошку, обіцявав собі, що вона буде остання. Тепер я серйозно думаю, чи я не "прорізую" на вигладженій грушковой дошці ціле моє життя... Вже від місяців я збирався Вам писати, але це "вирізування" тримало мене ціпко при столі, а коли вечером я вже був надто втомлений, щоб дальше "вирізувати", я також був випорожнений, щоб щонебудь путнього написати.

Тепер приходиться на думку, чи цей гарячковий, майже одержимий, поспіх у праці не був інтуїтивним передчуттям мистця, що світ для нього незабаром перестане крутитися.

З перспективи часу здається мені теж симптоматичною наша остання зустріч минулого Різдва. Гніздовський телефонував, що хотів би мені щось показати. Він заїхав за мною, і ми пішли до недалекої церкви Св. Івана Божественного. Там він мене водив, показував, пояснював. Говорили ми про те, чи варто добудовувати таку колосальну споруду тепер, коли число вірних постійно зменшується. Зайшли ми до церковної крамнички, де на кожній речі, яку там продавали, була відбитка його дереворізу фасади собору. Була вона на торбинках, на паперах до листів, на сорочках, на сувенірах і навіть на чоколядках. Я аж ахнула: "Маестро, я ще ніколи тут не була й не підозривала, що ця церква повна Гніздовського". На кінець, ми зайшли до колюмбарія, де я не зорієнтувалася, поки не побачила вирізаного на камені прізвища Гніздовський. Стало якось моторошно й сумно, і ми мовчки вийшли на вулицю. Маестро провів мене до автобусу, а сам пішов до підземки, щоб вертатися додому. Більше я його ніколи не бачила...

Говорити про його мистецьку творчість можна без кінця, але вичерпати тему в одній статті важко, а то й неможливо, бо його творчість дуже багатогранна. Вона охоплює майже всі можливі ділянки. Крім малярства й дереворізу, майстер працював над оформленням та ілюстрацією книжок, екслібрисом, рисунком, скульптурою, керамікою, ліноритом, писав есеї на мистецькі теми, проектував український друкарський шрифт, тканини, надгробні пам'ятники, афіші до власних виставок, велику кількість дрібних друків, як різдвяні та великодні картки, запрошення на імпрези,

відзнаки, марки, декоративні прикраси і т. д., а не так давно закінчив іконостас для церкви Св. Трійці в Кергонксоні. Він ніколи не зосереджувався на якомусь одному жанрі, як наприклад, портрет, краєвид, квіти тощо. Діапазон його тематики широкий, бо він з однаковим зацікавленням малював портрети, краєвиди, міські пейзажі, людські постаті, фльору та фавну, натюрморти, декоративні пано, релігійні та світські композиції тощо. З запалом справжнього дослідника він випробовував усі можливості в межах різного матеріялу та техніки, був надзвичайно працьовитий та продуктивний. Безліч сюжетів, за які він брався, можна пояснити тим, що Гніздовський мав особливе вміння знаходити й бачити красу в усьому довколишньому світі, навіть у зовсім несподіваних і буденних предметах свого оточення. Пригадую, як ми з Вінніпеґу поїхали оглядати одну з Жукових церков на віддалі приблизно 30 миль від міста. Раптом по дорозі він попросив мене з'їхати вбік, вийшов з авта й почав довго та уважно придивлятися до сухого покрученого вітром і морозом чагарника. Потім сказав: "Яка шкода, що це так далеко, я дуже хотів би його нарисувати!"

Другий подібний випадок трапився десь два роки тому. Маєстро повіз мене на Союзівку показати ікони до згаданого вже іконостасу. Вони ще не були цілком закінчені, тому й висіли у кімнаті, де він їх малював. Ідучи довгим коридором, мистець підвів мене до невеликого віконця, що виходило в ліс. Крізь напівзамерзлу шибку видно було густе, сріблясте плетиво безлистя дерев. Тут він захоплено промовив: "Чи ж воно не гарне? Я обов'язково його намалюю".

Крім багатогранності та великої продуктивності, є ще одна перешкода для повного з'ясування мистецької творчості майстра. Коли припустити, що найвищим емоційним моментом у кожному мистецтві — в музиці, танці, театрі, літературі чи малярстві — є щось, що окреслюємо як поезію (а такий момент часто відчувається у творах Гніздовського), як можна пояснити словами, що таке поезія? "У справжньому мистецтві, — сказав Шопенгауер, — як би ми не намагалися його зрозуміти, завжди залишиться щось незбагненне, нерозгадане..."

Студії над творчістю Гніздовського слід починати від його теоретичних писань чи есеїв на мистецькі теми. Саме вони дуже важливі тим, що допомагають збагнути основу його творчості. Вони є ніби ключ до дверей його духовості. Писемні думки Гніздовського, так само як його мистецтво, ніколи не йдуть утопаним шляхом. Вони завжди дають глибокі, вникливі висновки з історичних процесів світового мистецтва та своє пов'язання з

Яків Гніздовський, ілюстрація до *Слова о полку Ігореві* (1950, дереворіз)

українським мистецтвом чи впливи на нього. Гніздовський — справжній філософ-мислитель. У своїх писаннях він відразу переходить до абстрактного, дошукується сутнього, істотного, основного кожної проблеми. Так само в своїх мистецьких творах він відкидає все зайве й доходить до чистої ідеї свого об'єкту, а навіть до його символу. Він старається передати найтипніше, найістотніше в формі, в композиції, в експресії або настрої, характері та атмосфері своєї теми. Прикладом може бути велике *Розп'яття*, де з темного тла вирисовуються тільки Христові рани, що стікають кров'ю. Справжній символ Розп'яття!

З автобіографічного есею "Пробуджена царівна" (*Яків Гніздовський*. Малюнки. Графіка. Кераміка. Статті. [Нью-Йорк: "Пролог", 1967]) довідуємося про довгий період сумнівів і вагань у сфері мистецького творення, які почалися негайно після закінчення Академії й переслідували його через океан, поступово набираючи загрозливих форм кризи. Чар цього есею полягає в тому, що він написаний просто, щиро, без усякої пози чи претенсії, які були взагалі чужі мистцеві. Виявляється в ньому теж гостро критичне ставлення автора до своїх власних творів. Наслідком того було дуже швидке визволення від впливів північноєвропейських майстрів (точніше А. Дюрера), які помітні на його ранніх речах.

Не дивлячися на панівний тоді в мистецтві абстрактний модернізм, фотографічний реалізм або інші течії, що часто потрапляли у вульгарні крайності, Гніздовський зберіг, а то й розвинув свій власний індивідуальний стиль, який можна окреслити, як спрощений, подекуди стилізований та впорядкований реалізм з нахилом до декоративності, особливо в дереворізах. З огляду на винахідливість мистця й бажання випробувати різні можливості мистецького вияву, його роботи бували іноді дуже спрощені, сплюснені та умовні, але вони ніколи не переходили в чисто абстрактне.

"Лиш фанатичний пошук дороста до простоти мистця і віртуоза" — так закінчується вірш Ліни Костенко. Шляхетна простота та порядок відзначає твори артиста й тут аж напрошується аналогія з китайськими чи японськими мистцями. Порядок і простоту знаходимо передовсім у натюрмортах, які виявляють проникливу спостережливість ока та майстерність руки. Довгі серії кошиків, мисок, коробок і скриньок, наповнених овочами та яриною, Гніздовський залюбки переносив з малярства в графіку і навпаки. Радість та задоволення, з якими він малював свої лагідні, спокійні та погідні натюрморти, передаються і глядачам. І скільки їх не з'являлося б, завжди можна було знайти в них щось нове, свіже та цікаве.

Медитація мистця-філософа над механізацією та деіндивідуалізацією сучасного життя яскраво подана в міських краєвидах. Величезні натовпи машиноподібних людей, тісно спресованих у паризькому метро чи в нью-йоркській підземці, зовсім роздягнені людські автомати чи роботи, що бездумно та бездушно сунуть до своїх машин на фабрику. Їм зовсім не шкодить і вони самі не помічають свою голизну — бож одягом вони могли б різнитися між собою, а це не відповідало б духові часу. Цікаво, що в цих як-не-як соціально-екологічних сценах немає навіть натяку на якусь пропаганду, дидактику чи моралізування. Мистець показує тільки факт, а нам самим лишається реагувати емоційно чи інтелектуально. Або, повторюючи за Гоголем, плакати чи сміятися.

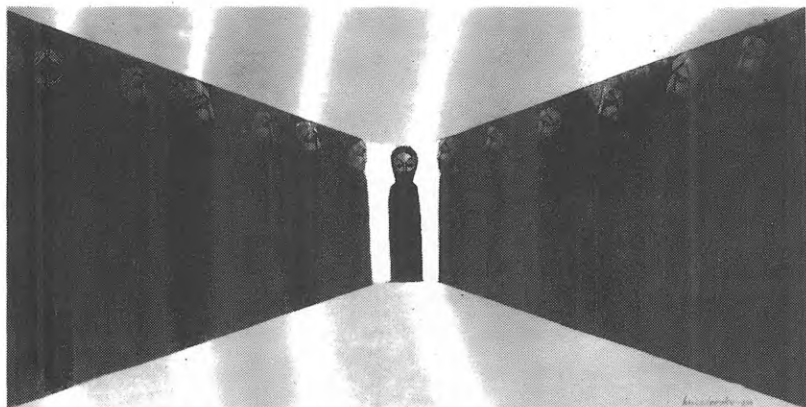
Також у гумористичних мотивах, як наприклад, *Купують капелюшки*, *Летунська станція*, *Телефонні будки* тощо, всі персонажі зовсім уніфіковані у своїх позах, рухах і виразах облич, хоч, мабуть, ліпше сказати, в безвиразних обличчях.

Уніфікацію чи деіндивідуалізацію знаходимо теж у дереворізах. У скупченнях абсолютно ідентичних овець, баранів і ягнят є відгук нашої змеханізованої чи комп'юторної дійсності.

Навіть у максимально експресивних релігійних композиціях, як наприклад, у мало відомій *Тайній вечері*, яку сам автор назвав *Апостолами*, відчувається той самий момент однастайности чи однаковости, хоч уже не безвиразности. Взірцем таких композицій століттями була мілянська фреска Леонарда да Вінчі, де кожний апостол відрізняється від інших своїм виглядом, позою, мімікою та рухами, бо кожний з них по-іншому реагує та обурюється зрадою Юди. Підхід Гніздовського зовсім протилежний. Формально дуже спрощена фронтальна композиція з рядом апостолів, обернених профілем до центральної постаті Ісуса, який, як і Юда, намальований en face. Всю драму вирішального моменту передано очима дійових осіб. В очах усіх апостолів однаковий вираз переляку, запиту, відданости та вірности своєму провід-

Яків Гніздовський, *Розп'яття* (1954, олія)

Яків Гніздовський, *Тайна вечера* (1956, олія)

никові; в Юди — сором зради, а в Ісуса — повна візія майбутнього та рішучість випити чашу до дна й викупити гріхи людства власними муками. Цей образ повний внутрішньої динаміки, але ідейна уніфікація робить його виразним документом сучасності.

Всі ці концепції, що віддзеркалюють основні ідеї нашої доби, які так виразно виявлені у творах Гніздовського, роблять його вповні сучасним мистцем.

Ще треба додати своєрідні особливості унікального таланту майстра: глибоку спостережливість, аналітичний сенс, раціональний контроль, тонку чутливість, дискретний гумор та багатющу творчу винахідливість. Часто вживаний ним засіб повторення тих самих елементів, як дерев, ліхтарів, стовпів або вікон у далеких перспективах міських краєвидів, а в дереворізах ритмічне повторення хвилястих ліній овечої вовни, пташиного пір'я або ніжних закрутів пелюсток ніколи не вражають монотонністю. Саме в них виявляється та "неповторна повторність", яка найкраще характеризує творчість Гніздовського.

Знавці високо оцінюють його праці. Багато з них зберігається в світових музеях, ґалеріях, збірках та в приватних колекціях. Гніздовського зараховують до найвизначніших сучасних графіків. Мистецький критик журналу *Нью-Йоркер* Джанет Малком пише: "Серед сотень сучасних ґраверів зовсім небагато увійде в історію мистецтва". В її списку між дев'ятьма "кандидатами" є теж ім'я Гніздовського — а це найвище признание для мистця.

На жаль, досі немає повної монографії його творчості, на яку заслуговує кожен добрий мистець ще за життя. А без нього, без його досвіду, порад і вказівок це буде значно важче зробити.

Як добре, що колись Славко Новицький накрутив короткий фільм *Вівці в дереві*, в якому влучно схоплений процес роблення дереворізу. Тепер ми можемо дивитися на живого мистця, зосередженого в праці, та на його руки, що вичаровували з дерева загадку мистецтва.

Цими словами я закінчую свою коротку характеристику покійного Гніздовського і пропоную всім згадувати його, як надзвичайного мистця і винятково прекрасну людину.

КИМ БУВ НИКИФОР?

Микола Сивіцький

Накладом видавництва "Аркади" з'явився 1983 року альбом *Nikifor*, опрацьований Анджеєм Банахом. Чудове видання відразу звернуло на себе увагу читачів, а коли *Życie Warszawy* розрекламувало новину рецензією В. Краузе "Odkrywca", то після 30-тисячного накладу лишився в книгарнях лише спомин. Причинилися до того однаково популярність теми та автора, бо то вже четверта книжка Банаха про Никифора. Давній опікун криницького майстра виявив уміння багатократно розповіді про те саме без повторювання, при тому захопливої розповіді, яка вирізняється чудовим стилем, влучністю характеристики, знайомством з мистецтвом, даром жвавого вільного переказу. Хотілося б повірити, що нещасний маляр мав щастя, натрапивши на ерудита-"відкривача", який зумів спостерегти талант, оцінити його й показати в краю й у світі, а що ще найважливіше, зробити жебрака нормальною людиною, врятувати від передчасної смерті.

Якщо ж читач все таки зацікавиться інформаціями поза альбомом чи рецензією, він зазнає неприємного розчарування, бо виявиться, що "відкриття Никифора Банахом зовсім не було піонерським, а діяльністю опікуна необов'язково керували наміри, що випливали з гуманізму".

Обґрунтовуючи друге твердження, звернемо увагу на безсумнівний факт, що Никифор був з роду й виховання лемко, тобто українець. Натомість Банах представляє його в альбомі поляком.

У Варшаві 1983 р. у видавництві Arkady з'явилася книжка Анджея Банаха *Nikifor*. В червневому числі *Сучасности* 1985 р. ми вмістили статтю-рецензію Богдана Певного на згадану книжку "Про хитрого пана з Кракова і наївного маляра Никифора". 18 серпня 1985 р. краківський тижневик *Życie literackie* помістив співзвучну до нашої рецензію Миколи Сивіцького "Kim był Nikifor" (Ким був Никифор). Згодом, 1 жовтня 1985 р., нью-йоркська польська газета *Nowy dziennik* передрукувала повністю рецензію Сивіцького, змінивши її заголовок на "Nie rób drugiemu co tobie nie miłe" (Не роби іншому того, що сам собі не бажаєш). Інформуючи українського читача про визнання польською пресою українського походження Никифора, газета *Свобода* (Джерзі-Сіті) помістила аж дві статті з частинним переповіданням змісту рецензії Сивіцького — Романа Голіята "Поляки про Никифора" (від 29 жовтня 1985 р.) та Степана Женецького "Поляки присвоюють собі нашого Никифора" (від 28 грудня 1985 р.). Щоб вияснити непорозуміння та встановити добросусідські взаємини, містимо повний переклад польської рецензії.

Не є то найновішим поглядом, бо здогадну польськість мистця представлено ще 1959 р. з нагоди виставлення в Парижі його надбань Банахом, так що українці мали вже час на то зареагувати. Запахло скандалом, що перейшов поза межі країни.

Тенденція присвоєння Никифора польською культурою невідразу виявилася в творах Банаха. В першій книжці (*Nikifor mistrz z Krynicy*, 1957) автор уникає походження маляра, лише мимохідь згадає його "рідні церкви", що ніби рівнозначне визнанню непольського походження Никифора. В другій книжці (*Pamiętka z Krynicy*, 1959) знаходимо трохи ближчий натяк: "Раніше жив разом з лемками, зі своїми й почувався краще". А дещо далі читаємо, що в неділю Никифор ходить до костьолу: "Коли в Криниці була церква, ходив до церкви. Тепер коли є костьол, Никифор не знає, що змінив віровизнання [?], аджеж костьольний будинок той сам, ті самі цибулясті вежі, й тільки ксьондз інший. Відомо, що ксьондзи міняються..."

Початок тут ясний: після виселення українців церкву перетворено на костьол, тільки Никифор нічого про те не знає й далі туди ходить. Наступає ніби чудо: в наслідок відвідин костьолу міняється віровизнання героя, при чому без його відома. Було то прелюдією до виставки робіт Никифора в Парижі, влаштованої старанням Банаха 1959 р., де національність майстра визначено без тіні сумніву: Никифор — польський маляр. Лемківський родовід покрито мовчанкою.

Правда, існували не так давно теорії, що групи лемків, бойків і гуцулів є паростками польського народу, отже, можливо на цій підставі лемка названо поляком? Звернімося до післявоєнних джерел. *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN* (том 6) подає: "Лемки, назва власна руснакі, вживана в літературі від кінця 19 ст. назва руського населення, що заселяв до 1945 р. Низький Бескид від Дуклянського перевалу до Попраду...". Що то за "населення руське"? Сьогодні такої національності немає, тільки сама назва ще де-не-де покутує. Дефініцію близького виразу зустрічаємо в 10 томі:

Русини: 1) Історична назва племен східних слов'ян, що заселяють простори Руси (дивись: Київська Русь); з огляду на мовні та культурні розбіжності витворюються серед русинів три великі групи: білорусів, малоросів (а якже! — *М.С.*) і великоросів, які дали початок народам білоруському, українському та російському; 2) назва, поширена літературою 19 ст. для визначення населення української Галичини, Підкарпаття та Буковини; вийшла поступово з ужитку після з'єднання українського народу та постанови Української РСР.

Таким, хоч досить заплутаним способом, ми встановили незаперечну приналежність лемків. Коротко охоплює ту проблему

Українська радянська енциклопедія, т. 6 (Київ, 1983): "Лемки — етнографічна група українців, які здавна жили по обох схилах Східних Бескидів в Карпатах". Таку саму дефініцію дає *Большая советская энциклопедия*, т. 24 (Москва, 1953): "Лемки — одна з етнографічних груп західних українців".

Отже, якщо Банах раніше добавав у Никифорові лемка, то не міг зарахувати його малярства до здобутків польського мистецтва: в дальших публікаціях він почав "добробляти" основи, яких бракувало. В третій книжці (*Historia o Nikiforze*, 1966) Банах пише: "Никифор тут народився, факт незаперечний, ходив у неділю до церкви, отже, був православним [до речі: був греко-католиком — М. С.], називався Нетифор. Був напівлемком, його батько був поляк, підкухонний з Бохні".

Звідкіль ця відомість, Бог тільки знає, аджеж автор не мусить виявити джерела, бо це не наукова розвідка. Дещо ускладнює справу те, що Никифора виселено як українця (здогадно його виселявали тричі, та він завжди вертався пішки з Щецінщини), не визнаючи ніякої подвійності свого походження. Самозрозуміло, тоді ще не було потреби дошукуватися тієї подвійності. Банах справу трактує легко: "Всі мали виїхати, чому мав би лишитися Никифор?" І ще цікава новинка: за словами Банаха Никифор дістав письмовий наказ виїхати і був дуже ним занепокоєний. Тільки ж як до нього дійшов зміст листа, якщо не доходили простіші поняття? І звідкіль взялося таке миле трактування жебрака, в той час коли без листів виселявали тисячі людей? А вже надто заплутане таке міркування: "Рівночасно з переселенням населення мали зберегти його каплички, його церкви, його ікони. Таким чином [яким? — М. С.] розв'язано раз і назавжди національність Никифора [?!] і створено підставу, щоб йому дозволити працювати в Криниці. В кінці зроблено спільне прихильне рішення, що Никифор має право [!] лишитися на місці". Додамо, що рішення розв'язати "раз і назавжди" національність обговорюваного робила адміністративна трійка: заступник воєводи, військовий прокурор (!) і, мабуть, автор, який в той час навіть підписував листи замість воєводи.

В альбомі, тобто в четвертій книжці, проблема батьківства дещо ускладнилася, бо *Polski Słownik Biograficzny* під гаслом "Никифор" подав, що він народився "як позашлюбна дитина Марії Деревняк", а "легенда приписує батьківство Никифора одному з гостей, маляреві Т., картини якого знаходяться в каплиці в лікувальному парку і в колишній церкві в Криниці Нижній". Цей життєпис Банах залучив у кінці альбому і базував на ньому перший розділ, говорячи про матір русинку Марію Деревняк і батька маляра Т. й не висловлюючися (як автор життєпису в "Словни-

ку...”) на тему національності. Маляр Т., якщо він справді існував, навряд чи міг бути поляком, якщо його картини знайшлися в церкві, одначе, в альбомі немає такого висновку. Зіпсував порядок ще той кухарчик з Бохні, тому постала в альбомі ще одна легенда: кухарчик упився ”і вибалакався, що за 50 ринських згодився бути батьком позашлюбної дитини”. Так затверджено життєписи. Тільки ж провалилася версія половини польськості немовляти.

І от зі здивуванням зустрічаємо розділ ”Про польськість Никифора”. Власне, той розділ заокруглив Краузе в *Życiu Warszawy*, ніби з боязні, що ця польськість може бути оспорювана. Шукаємо її доказів у Банаха. Ось вони:

Никифор хотів бути інший і став іншим від свого оточення. Сумна польськість його погляду [?], трагедія вразливості, польськість жалю в його малярстві [!] є свідоцтвом закінчення Никифором школи польського життя [...]. ”Я не старався творити так, щоб бути щоденним мистцем, не шукав, як бути поляком. Я є поляк”, — сказав у Парижі режисер Єжи Гротовський. Сказав би так Никифор, якби вмів говорити.

Звідки таке припущення?

В усьому світі малювали краєвиди та акти. Але польські краєвиди й польські дівчата є інші. Не тому, що на картинах є польські дерева [!] й постаті з нашої землі. На польських картинах є тінь польськості, яка може виявитися блискотом, є польські вияви, які на полотні непомітні виразно, але які становлять запоруку їхньої справжньої національності.

Не зумівши усвідомити собі вигляду польськості тіні, читаємо далі:

Польща є розповіддю, схильністю до жалю, до споминів, мрій. З жалю народжується скарга, також прагнення навчитися, як то з терпіння може бути користь. Такі є портрети Никифора. ”Поляк мудрий по шкоді” — це народне прислів’я. Попереджує нас перед тим Никифор.

Далі автор перераховує цілу райдугу прикмет, які є в польському мистецтві та в Никифора. Серед них наївність, безпосередність, простота, свобода, спонтанність, конкретність, традиційність і спрощення форм, що напливають (?), перевага гістєричних прикмет у суспільстві й певне психічне недозріння (а то вже дуже погане! — М. С.), дика суміш насильства та грації. У Никифора, як і в бернардинців з 17 ст., є спрощення композиції, обминання рисункових труднощів, перевага змісту, дидактизм, технічні помилки, загострення засобів вислову, погорда ”гарним”,

наближення до народного смаку та драматизм. На думку рецензента, то вже хіба все.

Хай же хтось скаже, що Никифор не поляк... Щоб не лишилося й тіні сумніву, влучений ще фрагментик:

Никифор народився на границі Сходу й Заходу, пережив дві війни, був свідком перемоги ворога, після Другої війни був переселений. Викинули його з Криниці, без якої він не міг існувати. Наше особисте культурне й державне життя часто було жорстокішою трагедією, ніж на Заході. Польща була щитом Європи, на нас наступали зі всіх боків, ми не мали природних границь. Отож було про що розказувати в письмі, в малярстві, в графіці. Розповідь, звичайно, скарга, часом тільки базіканина були цінною якістю польського епосу.

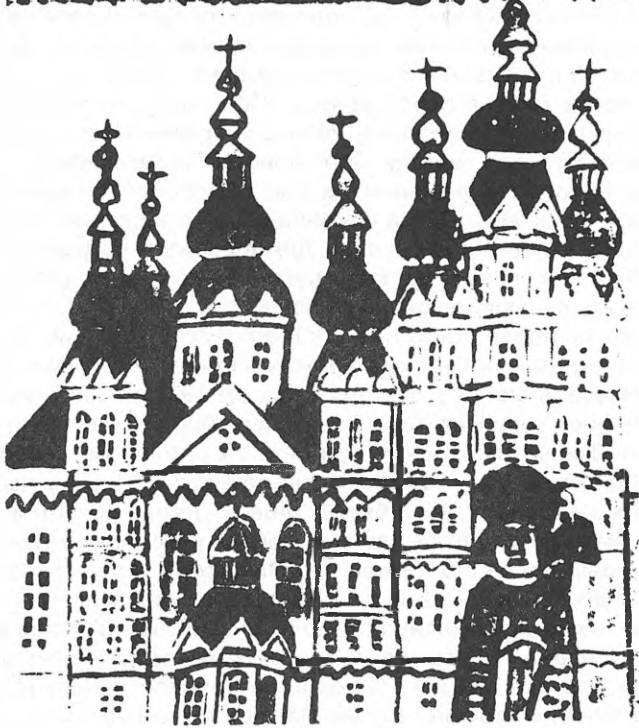
Який то ворог доконав насильство над Никифором, чи не той, що виселив його з Криниці? А як доглянути в працях маляра, що Польща була щитом Європи? Якщо польське життя було трагедією, то що вона має спільного з творчістю Никифора?

На цьому кінчаються "докази" польськості майстра. Ми присвятили їм стільки місця, щоб показати, що той вираз мусить знайтися в знаках наведення, тому що то горстка загальників, розставляваних автором за власним бажанням як фігури на шахівниці. То докази, які нічого не доказують

Тепер повернемося до того, що "відкриття" Никифора Банахом також заслуговує на знаки наведення. Пишучи книжку на якунебудь тему, автор повинен доглибинно її перевірити й чесно переказати. Не можна повірити здогадові, що Банах, пишучи низку книжок про Никифора, не знав українського боку його життєпису, багатого як перед війною, так і в час опіки Банаха. Навіть Краузе зазначає в рецензії, що першовідкривачем криницького творця був львівський маляр Роман Турин, зрештою, минаючи його українське походження. Взагалі, Банах недобачає Турина й читає навіть не додумається, що українці також цікавилися Никифором.

Отже, будучи адміністратором криницьких пансіонатів "Слотвініанка" і "Владислава", Турин відкрив Никифора ще 1931 р., забезпечив йому харч і нічліг, дав полотно й фарби, заохочуючи до дальшого малювання. Коли 1932 р. львівський Український національний музей влаштував у Парижі виставку праць французьких, італійських і українських малярів, Турин примістив там також збірку робіт Никифора, збагачуючи українське малярство. В той час уперше знайшлося на французькому запрошенні ім'я "Нікіфір". На виставці малярів-самоуків у Львові 1938 р., яку зорганізувала Асоціація незалежних українських мистців, показано 105 робіт Никифора, що послужило причиною до численних рецензій в українській і польській пресі. Ніхто тоді не говорив про польськість мистця. Під час окупації Турин привозив Никифорові

НИКИФОР МАТ'ЕЈ КОПАН

Никифор з Криниці, Собор з св. Миколаєм (аквареля)

вбрання й зібрав поважну колекцію його праць, частинно підписану кирилицею, яку маляр ще тоді пам'ятав з часу перебування в українській школі. Лемко Степан Пельц з Канади писав про Никифора в тамошній пресі, прислав йому ліки та одяжу ще в п'ятдесяті роки, коли маляр мешкав у лемківській родині Стефанії Криницької.

Після війни творчістю Никифора цікавилися всі українські осередки на Україні, в Польщі та на еміграції. Старанням Турина разом з Іваном Красовським, директором Етнографічного музею у Львові, показано 1968 р. праці Никифора на виставках у Львові та Києві, на львівському телебаченні показували фільм на цю тему, а в місцевих газетах з'явилося кілька статей. Як надзвичайне явище в західноукраїнському мистецтві представила творчість Никифора *Історія українського мистецтва*, том 5 (Київ,

1967). У Польщі багато матеріалу на цю тему містили українські періодичні видання, тижневик *Наше слово*, місячник *Наша культура* та *Український календар*, що виходить від п'ятдесятих років; в українському церковному календарі присвячена мистцеві окрема поема. Ці публікації виписували земляки, переселені на Україну, які знали мистця перед війною. Про нього висловлювалися знавці українського мистецтва, ділилася враженнями про зустрічі тодішня лемківська молодь, в товаристві якої Никифор почував себе як наново народжений на світ. Особливо цікавими були публікації етнографа Павла Стефановського з Беланки біля Горлиць, який вклав багато зусиль для відкриття родоvodu Никифора. Звідсіля знаємо, що мати-русинка називалася (на підставі запису в криницькій метричній книзі) Євдокія Дровняк, а не Марія Деревняк, як подає *Polski Słownik Biograficzny*, а за ним Банах. А Никифор отримав під час хрищення ім'я Епіфаній. Стефановський повторював ці вістки в *Нашому слові* ще 1971 р., тож шкода, що не знайшлися вони в альбомі Банаха від 1984 р., тому що ці дані є правдиві. Також дізнаємося звітлія, що в родинному середовищі Никифор багато й охоче говорив по-лемківськи. І хоч у наслідок фізичних вад була та мова белькотливою, лемки розуміли її нормально, натомість поляки тільки в нечисленних фрагментах.

Не менш докладно писала про Никифора українська еміграція на різних континентах, яка потрактувала становище Никифора, як доказ польської захланности. Ці публікації, часто писані мовою країни поселення емігрантів, або на цю мову перекладені, дійшли й далі доходять до різних народів, не приносячи Польщі хвали. Ось що пише на цю тему Вадим Лесич в монографічному нарисі *Никифор з Криниці*, виданому 1971 р.:

Дрібний і миршавий, майже глухонімиий нужденний жебрак, неписьменний і зацькований волоцюга, який малює на відпадках паперу незграбні дитячі малюнки і старається їх продати криницьким курортникам або вижебрати за них жменьку дрібних грошей, — є місцевим лемком і називає себе Никифором, а радше по-народному Нетифором. От і майже все, що було назовні видиме і загальновідоме. Та й, зрештою, до кінця другої світової війни майже ніхто цим не цікавився. А після неї — вигідно було це незнання продовжувати. Місцеві ж українці-лемки переселилися частково до радянської України, або польський уряд виселив їх більшістю на розпорошення на колишньому німецькому Помор'ї чи Шльонску, так що Лемківщина і лемки стали поволі поняттям радше історичним. Отже, й Никифора можна легше предсталати у світі як національного безбатченка, який живе на терені польської держави та виставляється за кордоном Спілкою польських мистців пластиків чи польським міністерством культури. У цьому пляні навіть написана у дотичних розділах третя книжка Еллі й Анджея Банахів "Історія про Никифора", [] хоч у

попередніх своїх книжках д-р Банах, — до речі, головний ініціатор Никифорових виставок за кордоном та ентузіаст його творчости, — проявляє куди більше лояльності до правди у відношенні до Никифора і його лемківського походження, хоч і він слова "українець" чи "український" вперто і послідовно (як і велика більшість сучасних польських авторів у Польщі) уникає.

Плутанина очевидного виступає в альбомі з такою силою, аж виникає припущення, що Банах повірив у фікцію польськості Никифора. Тому він дивується, що "навіть його польськість була підозрілою" (!!), що він мав у своїй творчості всі прикмети східного мистецтва, мов то не було природним явищем. Автор радіє паризькій перемозі "польського Никифора", початій Никифором польськими виставками в Парижі після 1945 р., зайняттю ним відповідного місця як видатного польського творця наївних картин, що в галерії Шарпантьє Никифор був єдиним з 12 польських малярів, що якась самобутність прикмет малярства Никифора допомагає бельгійцям "відчути" екзотичну для них Польщу тощо. Одначе, не зустрічаємо в альбомі випадку, щоб Никифор був названий лемком, як то ми бачили в попередніх книжках, не кажучи вже про назву "українець". Того окреслення немає в жадній з книжок.

Доводиться сумніватися, чи то для Польщі та для Никифора найліпша прислуга. Знаємо таке народне прислів'я: не роби іншому, що тобі немиле. Невже історія перестала бути вчителькою життя?

НАВКОЛО «РОЗДУМІВ» (ТЕАТРАЛЬНА СИТУАЦІЯ СЬОГОДНІ)

Валеріян Ревуцький

"Роздуми напередодні нового сезону" — таку назву має стаття Аркадія Драка, яку редакція газети *Культура і життя* (Київ) вмістила 18 серпня 1985 р. з нагоди його 60-річчя. Публікуючи її, редакція коротко повідомляє про самого автора: тридцять три роки праці в Державному музеї театрального, музичного та кіномистецтва, шістнадцять років на посаді заступника директора музею з наукової частини, автора книжки *Українське театраль-но-декоративне мистецтво* (1961), автора монографій та кіносценаріїв про діячів сцени. До цього варто ще додати, що Драк є сином фундатора Київського драматичного театру імени Франка, сценографа Матвія Драка, вихованця Мюнхенської Академії Мистецтв, який працював у цьому театрі протягом 29 років. Отож, молодий Драк виростав в атмосфері Театру імени Франка.

Тому й не диво, що в своїй статті "Роздуми..." він кілька разів звертається до діячів цього театру, а зокрема до його багаторічного мистецького керівника Гната Юри. Драк зазначає: "Франківці поділяють думку Г. Товстоногова,¹ що успіх сучасного театру залежить від того, наскільки режисура враховує соціальний, інтелектуальний, естетичний розвиток глядачів — повноправних учасників вистави". Автор пропонованої статті має інакшу думку і схиляється до іншого постуляту (до речі, який обстоював Лесь Курбас), що режисер повинен вести глядача далі, а не потурати йому в його смаках і звичках. Але це твердження поза темою того, що хотілося б акцентувати в статті Драка.

Як першу проблему в сучасному українському (та й у російському) театрі Драк зазначає руйнування стильових бар'єрів у виставах, нівелювання творчого обличчя театральних колективів, затушковування їхніх стильових відмінностей. Ця проблема не нова, вона стала актуальною ще 1939 р. Це зазначав ще визначний російський режисер Всеволод Меєрхольд, сказавши, що всі вистави схожі одна на другу і вже важко розрізнити творчий почерк одного театру від другого.² Це мусіло статися вже тоді за єдиної

1. Георгій Товстоногов (нар. 1915), один із найвизначніших сучасних російських режисерів, прихильник акторської системи К. Станіславського.

2. Ю. Елагин, *Темный гений* (Нью-Йорк: "Издательство имени Чехова", 1955), стор. 409.

офіційно дозволеної акторської системи Станіславського і продовжує бути актуальним тепер. Звідціля зрозумілі й турботи Драка про те, що "актори втрачають прихильність до певної школи".

Драк зазначає, що твердження багатьох критиків про те, що скінчилася доба режисерського театру — хибне. В цьому він має рацію. Театральне мистецтво в своїй суті — мистецтво синтетичне, а особливо в сучасному театрі, де чоловіче місце посідає техніка сцени. Неможливо з'єднати всі численні театральні компоненти в одну цілість без режисера. Принципово захищаючи режисерський театр, зауваги Драка скеровуються на постаті так званих постановочних режисерів молодшого покоління, що за рахунок творчих експериментів абсолютно забули про свою працю режисера-педагога, про призначення режисерами часу для праці з акторами. Режисер-вихователь, режисер-педагог опинився в тіні, праця з акторами почала вважатися якоюсь елементарною справою. Що ж до самої праці режисера, то досвід показує, що там, де є добрий режисер, справа йде ліпше.

В сучасних театрах, говорить Драк, з'явилися тенденції, що він їх називає "провінціалізмом", розуміючи під цим висловом "експлуатацію психофізичних даних актора на шкоду фаховому розвиткові особистості, що є реанімацією старого амплуа. Театр бере п'єсу, а ми, глядачі, безпомилково вгадуємо обсаду, програємо в уяві виставу, бо до деталей знаємо інтонації, манеру поведінки, спосіб сценічного існування цих виконавців. І чим популярніший актор, тим точніше прогнози". Що така експлуатація психофізичних даних актора шкодить фаховому розвиткові особистості, можна прослідити на долі недавно померлого визначного актора Віктора Добровольського. Як відомо, він перейшов із столичного Київського театру імени Франка до провінційного Київського театру російської драми. Аналізуючи його репертуар в цьому останньому театрі, можна побачити, що його там заштампували на ролях позитивних героїв.

Драк наводить постулат з акторської системи Станіславського, що "немає маленьких ролей, є маленькі актори", і запитує, чи ж дійсно виступають в епізодичних ролях сучасного театру ті актори, що зазнали лаврів героя чи героїні. Він їх не бачить в епізодичних ролях. Проходячи повз цю проблему, він ставить і питання про проблему тих режисерів у розподілі акторських ролей, що часто не мають глибокої прозорливості вбачати мистецькі можливості актора і базуються на тому, що лежить на поверхні, тобто роблять рішення на зовнішніх даних того чи того актора.

Драк каже: "Хіба ми не переконалися, що усереднений, обов'язковий для всіх українських обласних театрів профіль — музично-драматичний — не пішов на користь мистецтву?" Тут з його твердженням погодитися важко. Звичайно, може з погляду теат-

ральної каси тут є підстави для такого профіля, але в важливішому, а саме в вихованні обласного глядача, музично-драматичний профіль не є актуальний. Цей профіль був профілем українського класичного побутово-етнографічного театру 19 ст. Але тоді він був фактом національного усвідомлення, а тепер він становить лише розважальне театральне явище і саме в цьому профілі є провінціалізм, щось меншевартісне, в порівнянні до обласних російських театрів, які такого профіля не мають, а діють як суто драматичні.

Драк констатує, що останнім часом посилюється інтерес до класичної драматургії. Режисери шукають точок зіткнення минулого з пекучими проблемами сучасності. Драк підтверджує таку істину, але й стверджує, що на практиці це обертається іншою сентенцією, що краще поставити гарну класичну п'єсу, ніж посередню сучасну п'єсу. "Чи варто, — питає він, — наприклад, щоб виявити людиноненависницькі заміри новітніх Глостерів, турбувати зловісні тіні ворогуючих кланів «Червоної» і «Білої» троянд? Можливо, і варто. Але сьогоднішнє зло має і свої імена. Чи не краще «відкритим текстом» сказати зі сцени своє слово?" Але, як кажуть, тяжко сказати "відкритим текстом". І сам Драк зазначає, що в останні роки не з'явилося п'єси про сьогоднішнє, яка була б непересічною подією культурного життя країни. Правдоподібно, в тих п'єсах "автори не чують самих себе, бо вони заздалегідь готують відповіді, вигадують складні проблеми, до яких в дійсності нема жадної потреби. Вистава що тільки почалася, а глядач вже чудово знає, чим вона скінчиться і йому лише доводиться застатися терпінням на дві години".³

В зв'язку з проблематикою п'єси Драк порушує й проблему втілення на сцені сучасного героя. Він підкреслює, що це є найголовніше завдання. І робиться багато, але часом... розставляються бар'єри і завжди ті, від кого залежить, щоб автор прийшов до фінішу якомога успішніше, сприяють цьому. Під тим оглядом дуже влучно сказав критик Віктор Гульченко на сторінках російського журналу *Театр*: "Варто, наприклад, комуністично з авторів ледве більш середнього [рівня] заглибитися в конфлікт, як тут знайдеться хтось, що має бажання вдарити його по руках, як колись діяли суворі вчителі гімназії, що були переконані, що нема кращого засобу виховання, як лінійка".⁴

Це про самого драматурга. А як же з проблемою сучасного героя в драмі? Той же Гульченко ставить питання, чому саме в фіналі сучасних п'єс герой конче повинен перемогти. На його дум-

3. Віктор Гульченко, "Диалог с ретроградом", *Театр* 1985, 6, стор. 92.

4. Там таки, стор. 97.

ку, сучасний драматург оберігає героя від сумнівів, "як пильна мамає свою дитину від перестуди". У сучасного героя, — продовжує він, — мозолі (чи пак сумніви) в основному в його мові. Відстань між його словами та вчинками все збільшується. Радше, між словами та відсутністю вчинків. Сам процес виголошення правдивих слів стає в деяких сучасних п'єсах центральним і часто єдиним. Звідціля на сцені безкінечні засідання з їх протоколами, одна вистава-збори замінює другу. Така порожня, безхарактерна драматургія — свято демагога.⁵

Але варто знову повернутися до Драка. Він пише, що критики виявляють "пуританську настороженість" до драматургів, а молоді режисери не виявляють цікавості до опусів своїх ровесників. "Не пригадую, — зазначає Драк, — щоб у нас існував юніорський «тандем» режисер-драматург. А коли до роботи з п'єсами стають маститі режисери, то таке спілкування має характер наставництва...". Чи варто згадувати в зв'язку з цією, порушеною тут проблемою, скільки корисного принесла спільна праця режисера й драматурга на такому клясичному прикладі в історії українського театру, як співпраця Курбаса з Миколою Кулішем?

Драк порушує проблему, чи може театр бути багатоликим, маючи на увазі наявність в одному театральному колективі вистави різних мистецьких платформ. І приходиться до висновку, що там, де "пошуки в різних напрямках проводяться цілеспрямовано, осмислено, де група виступає як колективний митець, різнопланові спектаклі по-своєму виражають єдине творче обличчя театру". Це часом можливе. Вистава *Мікадо* в "Березолі" (хоч її ставив гість-режисер Валерій Інкіжинов) сприймалася як березільська за стилем... Але коли Драк знаходить таку багатоликість у виставах Київського театру імені Франка за часів керівництва Гната Юри, то вона робила його театр... безликим. Він сильно імітував вистави "Молодого театру" в ранній період свого театру, потім те саме робив з виставою *Гайдамаків* з Театру імені Шевченка, слідом за експресіоністичними виставами Е. Толлера в "Березолі" поставив драму цього драматурга *Євген Нещасний*, після успішного введення кіна в курбасівську постанову *Джиммі Гірінса* те саме зробив у виставі *Пригоди бравого вояка Швейка*, а ця безликість допомогла Юрі легко й без опору перейти на "соцреалістичні" позиції в 1930 роки. Безумовно, Драк все це прекрасно знає, але чи не йому теж... розставляють бар'єри.

Поза всім багато правдивих і суперечливих питань порушив Драк в сучасному театрі. І не він один, як театрознавець, відчував вади сучасного театру. Дещо раніше від нього (див. *Культура і життя*, 7 квітня 1985) інший визначний сучасний український

5. Там таки, стор. 93.

театрознавець Юрій Бобошко в статті "Не репродукція — оригінальний твір" торкається важливого питання — взаємини театру з драматургією або авторства й виконавства. Бобошко нагадує про бурхливі дебати, коли дехто вимагав рішучого звільнення театру від диктату літератури, зі становища ілюстративного мистецтва. Так, наприклад, він цитує з навчального посібника *Марксистско-ленинська естетика*, виданого Московським університетом під редакцією професора М. Овсяннікова, що "театральне мистецтво — мистецтво сценічного інтерпретування драматичної літератури" і також далі з навчального підручника В. Баранова, О. Бочарова, Ю. Сурцева *Литературно-художественная критика*, виданого видавництвом "Высшая школа" 1982 р., де театрові відводять лише роль виконавця, а в кращому разі інтерпретатора драматичного твору.

Як наслідок цього, Бобошко стверджує сірість, невиразність багатьох сучасних вистав, сумний результат невимогливості театру до драматургії, пасивне ілюстраторство режисури, тобто наслідок мовчазного визнання становища "репродукцента". Очевидно, цим руйнується цілковито гармонія колективної творчості, брак спілкування в праці режисера з драматургом. А коли Бобошко згадує про помітні контакти театру з епічною прозою, застосування її до сцени, то зрозуміла позиція режисера, що хоче мати значно вільнішу руку діяти, ніж окремих творець вистави.

Безумовно і Бобошко, і Драк, і Гульченко порушили багато питань в сучасному театрі. Драк, наприклад, констатує, що над сучасною темою в театрі виникла павза, але він хоче вірити, що це саме та павза, яка віщує стрибок уперед в майбутньому. Але чи не буде стояти театральний "віз" (за висловом Гульченка) на тому ж місці? Чи не будуть знову... розставлені бар'єри?

Автор цих рядків пригадує одну з п'єс трагічно померлого російського письменника й драматурга Валентина Овечкіна, де виступає старий колгоспник, що завжди на всіх змаганнях перемігав у танці своїх супротивників. Нарешті, в змагання з ним виступив вперше... секретар партійної організації й переміг старого. "Чому ви написали неправду?" — запитав драматурга один глядач. "У мене, — відповів Овечкін, — старий танцюрист-колгоспник переміг секретаря партійної організації, але мене... поправили...".

Справа саме в поправці. "Розставлено бар'єри", за висловом Драка. Тут саме і є головна перешкода для розвитку сучасної театральної теми — наявність суворої цензури. Цих цензорів (часто без жадного поняття в театральному мистецтві) зовсім не цікавлять справжні мистецькі вічні конфлікти в драматургії. Їх лише цікавлять драми-рупори їхньої партійної доктрини. Вагомі слова Драка, Бобошка, Гульченка, але... віз стоятиме на місці...

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ ЯК УЧЕНИЙ.

Омелян Пріцак

Нелегко мені подати оцінку творчості свого однолітка, товариша й друга, з яким я не раз ділив долю й недолу протягом майже півстоліття. Тим більше, що він відійшов цілком несподівано, далеко не використавши свого творчого потенціалу. Яких два-три дні до його смерті я ще одержав від нього листа в зв'язку з підготовою ним до друку тому праць зорганізованої ним же дуже вдалої конференції з нагоди 100-літньої річниці від дня народження В'ячеслава Липинського. Тут відразу насувається дивна випадковість: наша приязнь почалася в 1937-1938 академічному році у Львові, у той час центрі українського націоналістичного студентства. Однак, спільним знаменником, що зблизив нас, було наше зацікав-

лення творчістю та ідеями Липинського, у ті часи дійсно рідке явище, яке виникло в нас незалежно одне від одного. Отже, наша приязнь почалася й перервалася під омофором Липинського.

Іван Лисяк-Рудницький не був за своєю природою кабінетним ученим. Якби він міг жити й творити в структурі незалежної української держави, він без сумніву був би провідним науково-публіцистичним есеїстом, організатором культурно-політичних імпрез

Це є доповідь, відчитана на конференції для вшанування пам'яті Івана Лисяка-Рудницького, що відбулася в Нью-Йорку в залі УВАН 27 квітня 1985 р.

та амбасадером української інтелектуальної творчості. Він це робив би, мабуть, не як університетський професор, але, правдоподібно, як голова окремого відділу в системі кабінету міністрів.

А втім цю діяльність він виконував великою мірою й на своїй скромній посаді університетського професора. Тому було б несправедливо обмежити мою прелімінарну оцінку тільки його друкованими працями, не згадавши його унікальної в нас ролі рушія інтелектуального неспокою та, якщо вживати тепер модного американського терміну, "комунікатора" українських інтелектуальних вартостей як на українському, так і на американському й навіть на світовому форумах.

Іван був небувалим явищем в українському житті. Він без сумніву народився під щасливою зіркою. Тяжко собі уявити оточення, яке б стимулювало більше, ніж те, що творили його батьки та брати його матері. Символічним було теж місце народження Івана — Відень 1919 р., один із найкосмополітичніших інтелектуальних центрів Європи. Між 1919-1921 роками віденський дім адвоката та політика Павла Лисяка та його дружини педагога та суспільно-політичної діячки Мілени Рудницької був, як пише Іван Кедрин, "одним із центрів де зустрічалися провідники тодішньої політичної еміграції".* Іван, що з молоком матері дістав свої інтелектуальні зацікавлення, ще, "рачкуючи" під столом, уже напевно прислуховувався до політичних дебат.

Після переїзду батьків до краю та їхнього розлучення він виростав під духовою опікою клану Рудницьких у Львові. А цей клан був унікальним. Матріярхом його була небуденна жінка, якій українська нація повинна б колись поставити пам'ятник вдячності. Ольга Рудницька, сама з роду Шпігелів (1864-1950), залишилася вдовою після ранньої смерті свого чоловіка нотаря Івана (1855-1906), діда нашого Івана, з п'ятьма дітьми. Хоч неукраїнка, яка — за свідченням її сина Івана Кедрина — ніколи не вивчила добре української мови, з пієтизму до свого чоловіка виховала всіх своїх дітей свідомими українцями й дала їм усім вищу освіту. І так українська нація дістала "п'ятірне ґроно" — п'ять талановитих провідників у різних ділянках життя: найстарший син Михайло (1889-1975) став провідним літературознавцем і естетом, що вимагав від українських учених придержуватися в оцінці творів української літератури світових стандартів, і спеціалізувався одночасно в англійській, французькій та італійській літературах. Володимир (1891-1975), за професією нотар (як і батько), був

* Іван Кедрин, *Життя-події-люди* (Нью-Йорк: Видавнича кооператива "Червона калина", 1976), стор. 296.

визначним громадським діячем як у краю, так і на еміграції. Мати Івана Мілена (1892-1976) має заслуги як голова українського жіночого руху та як політична діячка, що захищала українську справу як у польському Сеймі, так і на форумі Ліги Націй у Женеві. Іван Кедрин (1896) — єдиний живий із грона, не тільки нестор української публіцистики. Як довголітній кореспондент, а опісля редактор *Діла*, він своїм талановитим пером створив епоху українського політичного репортажу, а, крім того, подарував нам свої мемуари — перлину того жанру. Наймолодший із братів Рудницьких Антін (1902-1975) — музика, композитор і диригент опер у Києві та Харкові.

Можна зрозуміти Івана, що ним оволоділа харизма Рудницьких, і він вирішив вживати дівоче прізвище своєї матері як своє основне прізвище. Це було дуже болюче для батька, що до своєї смерті у 1948 р. забезпечував свого сина матеріально. Павло Лисяк десь у 1947 р. в Геттінгені дав мені для прочитання свою кореспонденцію з Іваном, в якій батько й син дуже чітко обстоювали свої протилежні позиції, не знайшовши спільного знаменника. До свого тридцятого року життя Іван був улюбленцем долі. Народившись, як вище сказано, в сім'ї провідників українського життя, які обидва мали великі інтелектуальні зацікавлення, він ізмалку звик до книжки як до нормальної людської потреби, а виростаючи під опікою клану Рудницьких, він став інтелектуальним гурманом. Маючи повне матеріальне запезпечення, він, як це сам підкреслював у розмові зі мною, до свого 34 року життя не знав, що значить заробляти собі на хліб. Отже, він мав повну свободу студіювати, що йому подобалося, читати, що було цікаве, ходити на публічні лекції, концерти та всякі культурні імпрези. Навіть війна йому не перешкодила. Щойно осінню 1939 р. він залишив Львівський університет, а вже у 1940 р. міг продовжувати студії, спочатку в Берліні, а від 1943 р. до весни 1945 р. — в Карловому університеті в Празі. Це й була база його інтелектуального лібералізму та езотеричного ставлення до наукової праці, яка не повинна виходити поза межі зацікавленого гурмана.

Властиво інтелектуальною батьківщиною Івана була філософія, зокрема німецька ідеалістична філософія 18-20 ст. Тому в центрі уваги його пізнішої кар'єри як історика було історичне пізнання. Як частина філософії історичне пізнання — типове для німецького історизму, добре відомого Іванові, з яким він в основному солідаризувався. На тій базі він створив собі чітку структуру українського минулого як частини добре йому відомого західного інтелектуального розвитку. Це спеціально торкалося середньовіччя, яке, стосовно до історії Східної Європи, залишалось більш-менш білою плямою для його західних авторитетів, а в

Степана Томашівського (українського авторитету Івана) українське середньовіччя було хоч своєрідною, але все таки складовою частиною західноєвропейського розвитку. Наприклад, Іван не міг сприйняти наявності патримоніальної системи в історії Русь-України перед Люблінською унією (1569), а також ролі передсекулярного мислення в Україні до перших десятиліть 19 ст. Свій погляд в короткій синтетичній формі Іван подав під час дискусії за круглим столом на українській історичній конференції в Лондоні (Онтаріо) вже 31 травня 1978 р. Також економічні, соціальні, навіть релігійні проблеми були для нього, як він публічно й приватно не раз підкреслював, зовсім чужими, зокрема ж дві перші. Політична історія була йому потрібна, але тільки як хронологічні рамки. Іван концентрував свою увагу на ділянці, що його захоплювала ще в студентські роки, себто на досліді української суспільно-політичної думки. Коротше кажучи, історія як така не була для Івана вихідною точкою й покликанням, а радше практичним використанням історії для вивчення її абстрактної еманациї та реалізованої нею дійсності саме для розуміння розвитку суспільно-політичної думки. Цікаво, як він сам оцінював свою творчість. Збірка його основних праць, що вийшла у 1973 р. у видавництві "Сучасність", має вибраний ним самим багатомовний заголовок: *Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки.*

Тому що в Україні суспільно-політична думка зародилася приблизно в половині 19 ст., самостійні досліді Івана охоплювали період від того часу до тридцятих років нашого століття. Іван, який студіював на факультеті політичних наук у Берліні та Женеві, ніколи не став "кремлезнавцем". Це відповідає логічним передумовам Івана: після 1933 р. в осередньосхідних землях, а після Другої світової війни у Західній Україні суспільно-політична думка перестала розвиватися, отже не було належної бази для дослідів.

Ті основні зацікавлення Івана вирішили теж форму його вислову. Монографія, що вимагала б довголітніх "чорноробочих" архівних дослідів і в результаті мусіла б включати великий пояснювальний матеріал у формі приміток, тяжкий для логічного систематизування, а ще до того вимагала б кілька паралельних полюсів уваги, не відповідала його темпераментові. Він потребував швидкої реакції на свої думки, бо саме вона була підставою для його діалектичного мислення. Також він мусів відразу реагувати, писемно чи усно, на цікаві інтелектуальні появи. Тут найбільше підходила форма науково-публіцистичного есею, з чітким філософським фундаментом і бездоганною логічною структурою. Це разом вирішило об'єм його праць. Його найважливіші есеї займа-

ють від 10 до 40 сторінок. Тільки дві друковані праці перейшли той розмір — студія про Михайла Драгоманова як політичного мислителя, надрукована в "Аналах" УВАН у 1952 р., мала 50 стор.; тут йдеться про перероблену версію Іванової дисертації, яку він захистив у Празі на весні 1945 р., коротко перед падінням там німецької влади. Друга праця з тієї категорії — це силуета галицького політика та журналіста Осипа Назарука (1883-1940), що вийшла у 1971 р. як вступ до відомого нам тому кореспонденції Назарука з Липинським на 83 стор. До речі, Іван знав особисто Назарука ще у Львові, мав з ним багато розмов. Останній належав до політичних приятелів його матері.

Більша розміром праця Івана з історії Карпатської України, яку він розпочав в часи своїх студій у Колюмбійському університеті (1951-1953), залишилася незакінченою. В його архіві знаходиться машинопис на 175 стор. Об'єм праць Івана, надрукованих за сорокліття, себто за 1943-1984 роки, порівняно невеликий. Його бібліографія, включаючи рецензії та енциклопедичні статті, має понад сто позицій, які, мабуть, умістилися б у тритомнику, по 500 стор. у кожному томі. Але тут не йдеться про число сторінок, а про вагомість його друкованого слова. Як не був Іван автором більших монографій, так само й був далекий від причинкарства. Він умів вибирати головні теми, власне, між історією і політикою, і робити їх цікавими як для фахівців, так і для ширшого інтелегентного читача. Добрий філологічний вишкіл (під впливом Василя Рудка), гострота й далечинь перспективи, інтелектуальна чесність і громадська відвага робили його есеї винятковими появами на нашому історико-політичному ринкові. Вихований, як вище сказано, на традиціях західноєвропейського лібералізму, він добре розумів світосприймання західного читача і, пишучи, вживав того самого ж коду, тому більшість своїх праць він міг паралельно подавати у двох версіях: англійській і українській. Варто б перевірити експериментально, яке було число англійських і українськомовних читачів Івана. Я маю підстави припускати, що число перших переважало. Це також торкається реакцій, себто наукових дискусій, викликаних есеями Івана. Вони звичайно велися на сторінках англійських видань, таких як *Slavic Review*, *Harvard Ukrainian Studies* або подібних. Без перебільшення можна твердити, що приблизно десять англійських есеїв Івана міцно увійшли у міжнародну історіографію й стали підставовою лектурою як для студентів, так і викладачів історії Східної Європи, спеціально на американському континенті. Під тим оглядом Іван більше зробив для поширення інформації про найважливіші проблеми України, а зокрема української суспільно-політичної думки для читачів неукраїнців, ніж хтонебудь із його колег.

Теми, що їх він встиг опрацювати у більш або менш завершених формі, можна поділити на дві категорії: "студії про українських суспільно-політичних мислителів та діячів" та "вибрані проблеми з історії української суспільно-політичної думки".

В першій категорії наявна дихотомія: носії української політичної думки, які були в центрі уваги Іванових досліджень, і ті, яких він досліджував на маргінесі. До центральних постатей входить (у хронологічному порядку):

1. Польська трійця з українською програмою:
Михайло Чайковський (Садик-Паша 1804-1886),
Іполіт Терлецький (1808-1888),
Францішек Духінський (1816-1893),
2. Михайло Драгоманов,
3. В'ячеслав Липинський,
4. Осип Назарук.

Властиво на маргінесі у тематичній системі він досліджував таких діячів: 1) Іван Франко, 2) Михайло Грушевський, 3) Володимир Винниченко, 4) Сергій Мазлах і Василь Шахрай, 5) Дмитро Донцов, 6) Микола Хвильовий.

Вибрані проблеми можна звести до восьми (дев'яти):

1. Концепція та проблема "історичних" та "неісторичних" націй;
2. Інтелектуальні початки нової України та структура української історії 19 ст.;
3. Проблема інтелігенції та інтелектуального розвитку в Україні 19-20 ст.;
4. Галичина під володінням Габсбургів та її внесок в українські змагання за державність;
5. Українська революція 1917-1921 рр. та Четвертий Універсал на тлі історії української політичної думки або автономія чи самостійність;
6. Україна в радянській системі;
7. Міжвоєнний галицько-український націоналізм;
8. Українці та їхні найближчі сусіди поляки та росіяни;
- (9. 1848 рік у Галичині: оцінка політичних памфлетів. Матеріал зібраний, але тема залишилася неопрацьованою).

Іван сумлінно вивчав друковані (а частинно рукописні) першоджерела до історії української суспільно-політичної думки від 1848 до 1940 років. Як уже підкреслено, він "виріс" на західноєвропейських інтелектуальних течіях та все творче життя слідував за їхнім розвитком. Він також почував себе як удома у польських інтелектуальних колах і плекав тісні особисті зв'язки з польськими вченими. Зате російський імперський та більшовицький світи залишилися йому психологічно чужими. Хоч він їх студіював,

але сприймав світ часто крізь призму західноєвропейського спостерігача.

Іван не доцінював, як я уже згадував, патримоніальної основи у структурі політичних творів *Slavia Orthodoxa* (вживаючи терміну Ріккардо Піккіо (Picchio), незалежно від того, чи то мова про Київську Русь, Галицько-Польську, Литовську Русь до 1569 р. і, врешті, про Московське Велике Князівство (царство) та Російську імперію. Також він підходив до вивчення явищ у Східній Європі, вживаючи західніх критеріїв, незалежно від того, чи предметом був середньовічний феудалізм, чи інтелігенція 19 ст.

Я не хочу займати часу, подаючи свою оцінку Іванового внеску в досліди спадщини Драгоманова, бо це буде темою окремої статті. Але я не можу не назвати одного основного недоліку: Іван ізолював ідейний світ Драгоманова від його імперсько-російського середовища. Тому не він, а наш спільний друг (на жаль, теж небіжчик) Євген Пизюр, талановитий дослідник російської політичної структури й думки, міг умістити Драгоманова в належні рамки, а саме в структуру імперсько-російського конституціоналізму, з якого Драгоманов вийшов і на дальший розвиток якого він мав вирішальний вплив.

Якби мене спитали, який із есеїв Івана найкраще підсумовує його інтелектуальні досягнення та історичну перспективу, а разом з тим є цінним внеском у історіографію, я без вагання назвав би англійську версію його студії про "Четвертий Універсал та його інтелектуальних попередників", що вийшла у томі Гарвардської серії, присвяченому українській революції 1917-1921 рр. під редакцією Тараса Гунчака. Ніхто до Івана так чітко й логічно не конкретизував ту величезну революцію у способі думання українських політичних діячів і мислителів протягом неповного року: березень 1917 — січень 1918 від переконливих і сумлінних оборонців автономії до рішучих борців за самостійність.

Одна з перших друкованих праць Івана має форму діалогу. Я маю на увазі його "Розмову про барокко", яка з'явилася у Львові у 1943 р. в журналі *Нові вісті* (передрукована у збірці *Між історією й політикою*).

Невипадково, що він, вперше виступаючи на публічній арені, вживав діалог. Діалог і його роля як "комунікатора" вільної думки до кінця залишилися основним змістом його життя. Свій діалог Іван реалізував у різноманітних формах. Із них я назву п'ять, які мені здаються основними. Перше — це особисті зустрічі з друзями — старими та новими, своїми й чужими, цікавими гостями тощо.

Ті зустрічі мали продовження в другій формі діалогу. Іван усе своє дозріле життя вів дуже велику кореспонденцію українською, польською та західноєвропейськими мовами. Там, як і в особис-

тих розмовах, він торкався проблем, що в нього виникли та над розв'язкою яких він працював. Крім того, він обмінювався інформаціями про книжкові появи, людей і подій. До своєї кореспонденції він ставився надзвичайно серйозно. Він зберігав копії своїх найважливіших листів і листи своїх кореспондентів тримав у педантичному порядку. У його архіві, переданому Канадському інституту українських студій, зберігається 50 томів, впорядкованих азбучно за прізвищами кореспондентів. Ця кореспонденція, що охоплює сорок років, буде унікальним джерелом для майбутнього історика не тільки української суспільно-політичної думки, але й усього українського культурного життя на цьому континенті. Треба сподіватися, що інститут візьме на себе видання зібрання кореспонденції Івана, з яким можна порівняти хіба велике листування його попередника та об'єкта його дослідів Драгоманова, яке, на щастя, було своєчасно визнане, хоч і неповністю. Третя форма діалогу, спеціально плекана Іваном, — це публічні дискусії. Він старався не оминати жадного міжнародного конгресу істориків і славістів, а також брав участь майже в усіх крайових наукових конференціях та симпозіумах. Дуже часто він виступав з доповідями, але, як правило, все брав слово в дискусіях. Його виступи усе електризували учасників. Він говорив на теми, які добре розумів, його формулювання відзначалися стислою логікою, і хоч він не раз бував гострим у полеміці, ніколи не переходив міри пристойности. Я мушу признатися, що все з насолодою прислуховувався до його виступів, навіть якщо він виступав проти моєї концепції.

Як четверту форму діалогу хочу назвати конференції, симпозіуми та наради, ініціатором яких Іван сам був та які сам проводив у життя. Доки він жив на сході Америки, велика частина історичних конференцій нашої Академії були його дітищем. Одна з останніх конференцій, ним створених, це українська конференція в Лондоні (Онтаріо), плодом якої є переломова збірка есеїв та дискусій, яких жаден історик не може оминати. Маю на увазі том, що вийшов під рецензією Івана, *Rethinking Ukrainian History*.

Врешті, остання, мабуть, чи не найважливіша форма діалогу. Де б і в яких обставинах Іванові не доводилося жити, чи то були Берлін або Прага під час війни, чи Ля Салль коледж, що накладав на нього велике ярмо викладових обов'язків, Іван усе знаходив спосіб і час виявити, де в даному місті є якась група інтелектуально зацікавлених людей, що періодично зустрічалися. Він усе мав талант здобути доступ до такого приватного клубу і невдовзі ставав там одним із основних рушіїв інтелектуальних "оргій". Крім того, він не обминав жадного виступу визначного представника гуманітарних чи суспільних наук, зокрема гостя з Європи.

Але Іван не обмежувався тими формами, що існували. Виявивши себе як надхненний учитель, він усе збирав біля себе молоді таланти, які він звичайно сам відкривав, впроваджуючи їх у таїни інтелектуального царства. Навіть тут у залі я бачу колишніх його учнів. Гарвардська українська програма багато в чому завдячує йому свій успіх. Це ж він відкрив, підготував і післав до нас істориків Ореста Субтельного та Зенона Когута, які за цей час стали відомими вже українськими істориками.

Невблаганна смерть забрала від нас Івана якраз у той час, коли його приватні та фахові справи знайшли дуже позитивне розв'язання й надали йому можливість віддатися майже всеціло реалізації своїх наукових задумів, тим разом монографічного формату. На превеликий жаль, доля розпорядилася інакше. Іван відійшов від нас передчасно. Але те, що він залишив — його друкована творчість та ті різні форми його діалогу — забезпечать йому гідне місце в пантеоні української суспільно-політичної думки та думки взагалі.

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ — ДОСЛІДНИК МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Надія Дюк

Прізвища Івана Лисяка-Рудницького й видатного науковця та політичного діяча Михайла Драгоманова часто згадують разом, коли заходить мова про сучасні студії другої половини 19 ст. на Україні. Це, мабуть, тому, що, хоч Рудницький не дуже багато публікував про Драгоманова, його праця лишається по сьогоднішній день найважливішим внеском до студій про Драгоманова, публікованих у західньому світі. Зазначаємо тут, що є автори, які більше писали на цю тему. Наприклад, студії про Драгоманова стояли на високому рівні в 1920-их роках в Україні і між світовими війнами в Варшаві та Празі. В 1960-их роках було велике зацікавлення Драгомановим в Україні і в Польщі. Але нас тут цікавлять нові перспективи й можливості якісно розвинути українську історичну науку в новому науковому оточенні в післявоєнному вільному світі.

Рудницький був одним із перших, хто тверезо збагнув своє нове оточення, опинившись в Північній Америці після Другої світової війни. Він зрозумів, що далші студії української історії матимуть тепер справу з великим англомовним світом і з традицією неполемічної науки. Одна з його перших праць, як редактора збірника статтей про Драгоманова, і переклади його праць англійською мовою, надали йому прекрасну можливість знайти новий підхід до української історії. В редакційному вступі до збірника цитуються слова Драгоманова: "Еміграція, це гірке пережиття, але у певних умовах необхідне. Ще з 16-го століття свобода в Англії, Шотландії, тоді в Франції, Німеччині, Італії і Мадярщині не могла існувати без своєї еміграції і літератури. Свобода України також вимагає цього". У тих словах Рудницький, мабуть, відчував глибоку симпатію до Драгоманова, чия доля так само кинула його без можливості повернення в межі свого рідного краю.

Збірка *Mykhaylo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings* (Михайло Драгоманов. Симпозіум і вибрані праці) вийшла в 1952 р. як третій том нової серії *The Annals of the Ukrainian*

Доповідь, відчитана авторкою на конференції вшанування пам'яті Івана Лисяка-Рудницького 27 квітня 1985 р. в УВАН в Нью-Йорку.

Academy of Arts and Sciences in the U. S. (Анали Української Академії Наук у США). Допомогу надала спеціальна комісія, створена при Академії виключно для студій спадщини Драгоманова. Головою тієї комісії і співпрацівником Рудницького в його редакторській роботі був Світозар Драгоманов, наймолодший син Михайла. У висліді вийшла книжка, яка має понад 200 сторінок, що лишається по сьогоднішній день єдиним підручником до студій про Драгоманова та про його творчість, яка опублікована англійською мовою.

В книжці знаходимо вісім статей, які охоплюють найважливіші теми в студіях про Драгоманова: його життєпис, вплив на українську політику, на "сумління" Європи і на англомовний світ, розгляд його праць про фолкльор та його погляди на українську історіографію. Між авторами знаходимо Володимира Дорошенка, Дмитра Дорошенка, Матвія Стахова, Філіпа Мозі і Світозара Драгоманова. Лисяк-Рудницький упорядкував усі статті, зарезервувавши для себе опрацювання найцікавішої і, мабуть, найскладнішої теми — Драгоманов як теоретик політики. В наступні роки Рудницький писав знову про Драгоманова кілька разів — на тему поглядів Драгоманова на єврейське питання, рецензію книжки про польські проблеми в творах Драгоманова та критичний розгляд "Переднього слова" — але він, мабуть, виголосив основні свої погляди саме в цій першій статті.

Ця перша праця Рудницького мусіла бути справжнім відкриттям для новоприбулої української еміграції, яка в більшості походила з Західньої України. Там у передвоєнні роки найбільше про Драгоманова знали завдяки публіцистичним статтям Дмитра Донцова в *Літературно-науковому віснику*. Донцов не писав свої огляди драгомановської політики з наміром провадити об'єктивну аналізу, а радше з метою показати, як ця політика довела до занепаду українських змагань за незалежність. Рудницький, натомість, почав з того, що треба висвітлити життя й творчість Драгоманова в його час і тоді робити висновки — тобто він підходив до теми як професійний історик. Примітки на кожній сторінці статті показують, що Рудницький був широко ознайомлений з великою кількістю праць Драгоманова — мабуть, всіма, які були опубліковані до того часу. А тут треба зазначити, що їх є дуже багато. Якби їх зібрати, то напевно можна було б нарахувати кілька тисяч сторінок.

Рудницький старався дійти прямо до суті праць Драгоманова. В першому уступі він зазначив, що Драгоманов писав на різні теми — наукові і політичні — і представляв їх або в журналістичному стилі, або в строго науковому. Це викликало в багатьох критиків думку, що він еkleктик, так широко Рудницький охоплював

усі події і реагував на них у своїх працях. Сам історик, натомість, відразу вирішив, що в усій праці Драгоманова, разом узятій, є "система", не догматична система, а та, що полягає в "органічній єдності його думок, кожна з котрих зв'язується й заповнює інші та яку можна зрозуміти лише в усій її цілості". Рудницький пише, що драгомановська думка складається з різних елементів: з "демократичних і соціалістичних, з патріотичних і космополітанських, з славофільських і західніх". Центральний пункт того всього й те, що зв'язало всі ці елементи, Рудницький окреслив як "ліберальне ядро".

Рудницький пояснив, що він розумів під тим поняттям: "Лібералізм Драгоманова є доктрина, котра каже, що свобода і вартість людини є найвищі вартості. В політичному розумінні вона займається продовженням і посиленням прав людини". Він дослідив, що Драгоманов використав багато ідей французького філософа та публіциста П.-Ж. Прудона, та що з тих понять він виводив свої політичні поради, взявши за їхню основу анархізм, але в тому розумінні, що анархізм — чи "везначальство", як Драгоманов це назвав — це ідеал, який на практиці можна здійснювати лише через федералізм.

Рудницький писав, що треба прослідити думки Драгоманова до кінця, щоб правильно передати наукову оцінку. Ці думки він назвав "соціалізмом", яким націоналістичні кола часто очорнювали Драгоманова в 1930-их роках. Соціалізм Драгоманова, пояснював Рудницький, полягав в етичних засадах і тому не можна його рівняти з марксистською ідеологією чи навіть з політичною програмою російських революціонерів. Рудницький звернув увагу ще на те, що український політик вів полемічну боротьбу з тими течіями на сторінках російської й західноєвропейської преси. Він зауважив також, що Драгоманов, хоч і вважав себе атеїстом, багато писав на тему західноєвропейського протестантизму та його відгалуження на Україні — штундизму. Він зазначив, що до певної міри Драгоманов піддержував протестантські ідеали та що вони мали вплив на його настанову до політичної діяльності. Він зазначив, що Драгоманов сам мав багато рис, подібних до пуританського реформатора. Рудницький назвав різновид драгомановської політики "етичним соціалізмом".

Описавши основи драгомановської політики, історик пояснив, як Драгоманов провадив свою політичну діяльність в умовах Східної Європи та в чому він вбачав оригінальність Драгоманова як політичного діяча. Він з'ясував, як Драгоманов розумів, що класичний лібералізм у західноєвропейському сенсі багато не допоможе Східній Європі й тому, щоб увести політичну свободу, треба провадити радикальну політику. Він виробив план, за яким насе-

лення поступово зацікавилася б політичним життям і засвоїло б систему суспільної справедливості в політиці.

Рудницький писав також і про погляди Драгоманова виключно на Україну. Він пояснив, що перед тим як перейти до з'ясування політичної програми Драгоманова, треба спершу переглянути його праці на тему української історії, бо не можна зрозуміти одне без другого. Лисяк указав на поширену працю Драгоманова над українськими історичними піснями, з яких Драгоманов виробив схему української історії. Про козацькі часи Рудницький пише, що Драгоманов уважав, що Україна була тоді невід'ємною частиною Європи і брала участь в її інтелектуальному та культурному житті. Лише після угоди з Москвою Україна втратила європейські зв'язки і перетворилася на глуху провінцію Російської імперії. Драгоманов назвав цей період "пропащим часом".

Тому що український народ значно застряг у своєму розвитку через той "пропащий час" і потерпів на додаток через добровільну польонізацію та русифікацію вищих клас і інтелігенції, Драгоманов уважав, що практично не виправдувало себе навіть і говорити про сепаратизм. У своїй праці Рудницький вияснив усі причини, які Драгоманов сам подав проти творення самостійної держави. Наприклад, Драгоманов заперечив, що всі нові держави в 19 ст. були створені шляхом чужої дипломатичної та військової допомоги, чого Україна не мала. Навіть і поляки в 1830 і 1863 роках і мадяри в 1848 р. — народи набагато національно свідоміші, ніж український народ — не мали успіху в своїх намаганнях здобути самостійність. Історик описав ту найболючішу для українців тему цілком об'єктивно, без найменшого сліду якоїсь особистої чи партійної критики.

Минуло понад двадцять п'ять років з того часу, як Рудницький повернувся до теми політичних поглядів Драгоманова в довшій статті, яку він написав для журналу *Сучасність*. Цього разу помітний відвертіший, хоч не менш об'єктивний підхід до теми. В своїй статті "Сторіччя першої української політичної програми" Рудницький подає свою аналізу "Переднього слова" Драгоманова, яке вийшло в першому випуску журналу *Громада* у 1878 р. "Ця публікація, — пише Рудницький, — становить переломову подію в розвитку новітньої української політичної думки".

В цій статті він продискутував деякі важливі теми, пов'язані з українською історією, і подає відвертіше свою оцінку певних тем, ніж в попередній англійській праці. В першому розділі Рудницький подає історію того, як Драгоманов опинився на еміграції в Женеві і як він влаштувався як видавець першого українського політичного журналу в колах, де більшість його сусідів-емігрантів мали великоросійські переконання й погляди. Рудницький пише:

"Якщо оцінювати діяльність Драгоманова женеvського періоду з морального погляду, не можна назвати її інакше як героїським подвигом".

Щоб укласти "Переднє слово" в свій контекст, Рудницький пояснює історію української політичної думки перед Драгомановим і вважає, що література, наука й політична думка не були чітко розрізнені, наприклад, у таких творах як *Історія Русов* або *Книга битія українського народу*. І тоді він подає коротке резюме змісту "Переднього слова" — з якого видно, як Драгоманов уявляв собі впровадження соціалізму, чи радше "громадівства" (він зукраїнізував багато політичних термінів таким чином) на Україні через децентралізацію влади і впровадження системи "товариства товариств".

Найцікавішу частину згаданої статті до нашої теми знаходимо в розділі "До критики Драгомановської програми", де перший раз бачимо, що Рудницький дозволяє собі на полях подати свої особисті погляди. Впроваджується він у тему такими словами: "Велика пошана, що її почуваємо до Драгоманова як людини і мислителя, не звільняє від обов'язку ставитися критично до його думок. А втім сам Драгоманов закликав і привчав українське громадянство до критичного мислення. Це дає нам право бути критичними також супроти нього".

Поперше Рудницький подає позитивні елементи в політиці Драгоманова. Наприклад, що Драгоманов був першим, хто описував Україну як територіяльне поняття й послідовно обстоював етнічний принцип для українського населення, розділеного між трьома імперіями. Історик пояснив у сучасних термінах, що метою драгомановської політики було витворити українську суспільну "інфраструктуру", і звернув увагу на те, про що багато критиків Драгоманова забувають, а саме, що він був речником політизації українського руху й довго й завзято поборював концепцію аполітичного культурництва. А найважливіше, що Рудницький вважає, що "найпозитивніша та найпривабливіша риса драгомановської програми — це її широкі інтелектуальні горизонти". Самозрозуміло, що як науковець Рудницький високо цінив інтелектуальний виклик, який породжували думки Драгоманова, навіть коли він з ними не погоджувався.

В цій статті історик знову звернувся до антисамостійницьких і антидержавницьких поглядів Драгоманова. Цього разу Рудницький зосередився на ідеологічному опорі Драгоманова тим концепціям. Він сконцентрувався на філософській суті справи і вияснив, що в Драгоманова було хибне поняття свободи. Так само як багато мислителів 19 ст., які були в опозиції до своєї держави, Драгоманов думав, що українському народові можна буде обми-

нути проблему державної самостійності, перейшовши відразу до ідеальних порядків "безначальних і бездержавних". Він уявляв, що державність і свобода — це суперечні в своїй суті поняття. Рудницький з'ясував такий спосіб думання коротким для читача засобом. Пересічній людині часами тяжко поглибити суть драгомановських статей через неznані сучасникові полемічні програми і часами через саму складність ужитку мови — чи то російської, чи української.

Історик далі полемізує з Драгомановим і звертає увагу на те, що в його етичному соціалізмі не було досить місця для можливості включити вищі класи до українського народу, хоч у той час їх не було багато. Тому Рудницький зазначив, що він позбавився можливості розвитку консервативніших політичних течій між українцями. Так само історик уважав, що він не звертав досить уваги на можливість позитивного впливу Греко-Католицької Церкви в Галичині і також, що він недодумав наслідки економічних змін у суспільстві.

Під кінець своєї аналізи "Переднього слова" Рудницький додав епілог до своїх думок. Він навів другу політичну програму Драгоманова, написану шість років пізніше від "Переднього слова". Цей проєкт, під назвою "Вільна спілка", був значно менш радикальний від попереднього й більше наголошував на забезпечення людських і громадянських прав та систему самоврядування. Історик висловлює свою симпатію до останньої програми: "Говорячи у власному імені, дозволю собі визнати, що всі мої симпатії по боці Драгоманова-ліберала, конституціоналіста й реформіста; зате до Драгоманова-громадівця, доктринера й утопіста, маю принципові застереження...". Різницю між двома виявами політичної діяльності Рудницький пояснив як потреби практичної програми в змінених обставинах кілька років пізніше.

Закінчивши свою аналізу, Рудницький вже натякав на наступну тему до дослідження та дискусії: "Тепер виринає в логічній послідовності низка нових питань, — про рецепцію драгомановської ідейної спадщини в Україні (Наддніпрянщині і Галичині) та Росії, її вплив на формування українських політичних партій та на дальший розвиток української політичної думки. Про ці речі можна зустріти в українській і неукраїнській літературі найсуперечливіші погляди". Відчуваємо, що Рудницький був готовий і охочий кинути такий інтелектуальний виклик, бо він закінчує свій аргумент такими словами: "На те, щоб розплутати цей клубок суперечностей, була б потрібна окрема праця". Але, на жаль, його передчасна смерть відібрала від нас можливість дочекатися тієї праці.

ПРО ГАСЛА ТА РЕАЛЬНІСТЬ

Володимир Малінкович

Тиранична русифікація ... становить справді національний гріх, що важким тягарем лежить на сумлінні Росії та паралізує її моральні сили.

Вол. Соловйов, «Російська ідея»

Радянський Союз, остання на землі імперія, територіальний спадкоємець колишньої царської Росії, мав одну особливість, що вирізняла його від імперії "клясичного" типу, наприклад, британської, французької або еспанської. Свої колонії Росія набувала не шляхом загарбання заморських земель, а дорогою безперервного розширення своїх кордонів (за допомогою війн, військового тиску та вдалих дипломатичних ігор) — за рахунок територій сусідніх країн.

Якоюсь мірою формування Російської імперії нагадує творення європейських національних держав у 15-17 ст. З тією суттєвою різницею, що еспанська, французька та англійська держави (я маю на увазі національні держави — майбутні метрополії величезних імперій) творилися шляхом об'єднання навколо єдиного центру земель споріднених, хоч і різних народів (каталанців, арагонців, галісійців та інших — на Піренейському півострові; англійців, валійців, шотландців та ірландців — на Британських островах; бретонців, провансальців, лянгедоків та інших — у Франції), а під владою Петербургу (нині Москви) опинилися не тільки слов'яни, але й народи, що мають з росіянами з етнічного та культурного погляду дуже мало спільного. Крім того, Англія, Франція та Іспанія склалися як національні держави з більш-менш чіткими кордонами вже в 16 ст., а російська держава безперервно поширювалася аж до кінця 19 ст. На цей час більшість народів, що опинилися в складі Російської імперії, вже були зрілими націями з досвідом власної держави (при чому історія багатьох з них була значно багатшою, ніж історія Московсько-Петербурзької держави). Тобто не було жадних об'єктивних підстав для створення єдиної держави на відстані від Балтицького моря

Переклад з російської. Стаття вперше з'явилася в журналі *Форум* (Мюнхен) 1985, 10, стор. 3-24.

до Тихого океану, а значить, різниця в процесах створення єдиної національної держави у Франції, Англії чи Іспанії, з одного боку, та російської держави, з другого, була принципіальною.

І все ж з національними державами пізнього середньовіччя Росію 19 ст. зближує одна риса, якої не було в сучасних їй французькій чи британській імперіях. За допомогою русифікації царський уряд прагнув перетворити багатонаціональну імперію в єдину російську державу, тоді як "клясичні" імперії всіляко намагалися підкреслити й підтримати різницю між метрополією та колоніями (що знаходилися на відстані тисяч морських миль).

Таке незвичне ставлення Росії до своїх колоній аж ніяк не було ні ліберальнішим, ні людянішим, як часом уявляють це собі російські націоналісти. Цілком навпаки: послідовна русифікація мала кончею метою (свідомою чи несвідомою) зліквідування національної самобутності всіх народів, що населяють імперію. Вони були повинні розчинитися цілком в єдиній російській нації, як, скажімо, провансальці чи бретонці розчинилися у французькій нації. Оскільки процес асиміляції проходить уже в наш час, а не в 15 ст., і дуже багато неросійських народів мають давні й багаті культурні та суспільно-політичні національні традиції, то, очевидно, що у висліді русифікації під ударом опиняються життєво важливі духові та соціальні цінності дуже багатьох народів.

Від часів Сталіна радянська національна політика загалом повторює національну політику царського уряду. Але якщо в часи монархії єдиною метою русифікації було створення єдиної російської держави, то в наш час вона служить зміцненню тоталітарної системи, яка прагне підпорядкувати інтересам панівної верхівки не лише абсолютно всі сторони національного та суспільного життя народів (у тому числі й російського), але й приватне життя кожної окремої людини. Оскільки царський уряд ніколи не мав таких можливостей впливу на соціальне життя народів імперії, які має тоталітарний режим, він за сторіччя не зміг досягнути в своїй національній політиці (до речі, надзвичайно жорсткій і відверто шовіністичній — згадаймо, наприклад, царські укази про заборону української мови або "Смугу осілости" для євреїв) тих успіхів, яких добилися комуністи за значно коротший час. Сьогодні російська мова все активніше витискує рідні мови неросійських народів союзних республік із науки, культури, громадського життя, економіки й побуту, перетворюючи їх у соціально непотрібні, придатні лише для поезії та мемуарів.¹ Усе актуальнішим стає питання про саме існування неросійських народів СРСР як націй.

1. Ідеться лише про поезію "ідеологічно витриману" — вільну поетичну творчість придушують найжорстокішим способом.

Мети своєї національної політики провідники радянської імперії не приховують. В постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. сказано:

В сучасних умовах, коли економіка країни перетворилася в єдиний народногосподарський комплекс, виникла нова історична спільність — Радянський Народ, зростає значення російської мови, добровільно прийнятої радянськими людьми як засіб міжнаціонального спілкування. Вільне володіння російською мовою ... стає об'єктивною потребою кожного громадянина, служить дальшому зближенню всіх націй і народностей ... досягненням науково-технічного прогресу, зміцненню обороноспроможности країни.

Лише за 10 років (від 1970 по 1979 роки) число українців, що вважають своєю рідною мовою російську, збільшилося на 25,9% (від 5,8 млн чоловік до 7,3 млн), а білорусів — майже на 40% (від 1,75 млн до 2,44 млн). За цей самий період на 42,7% збільшилося число українців, які вільно говорять по-російськи, на 44% — молдаван, на 45% — вірменів, на 55% — литовців, на 119% — туркменів, на 121% — азербайджанців, на 161% — таджиків, на 361% — узбеків...² Лише за 10 років. І лише 3,5% 140-мільйонного російського населення знають, окрім російської мови, одну з мов народів СРСР, хоч за межами РРФСР проживають 24 млн росіян.

Але й такі високі темпи русифікації не задовольняють керівників радянської держави. В кінці 1970-их років проведено кілька всесоюзних і республіканських конференцій, які накреслили заходи для прискорення процесу русифікації. В уже згаданій постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. заплановано добитися протягом кількох років такого становища, щоб уся неросійська молодь СРСР вільно володіла російською мовою. Навчання російської мови в неросійських республіках починають тепер уже з дитячого садочка. Оскільки вільне володіння російською мовою дає молодій людині безліч переваг, очевидно, що незабаром значна частина неросійської молоді повністю перейде на цю мову.

Якщо поруч з прискореними темпами русифікації взяти до уваги і постійне збільшення числа росіян, які переселяються до неросійських республік, легко собі уявити, що за два-три десятиріччя більшість населення цих республік уважатиме своєю рідною мовою російську (вже 1979 р. більше половини населення Казахстану, більше третини населення Латвії, Білоруси, України

2. Остання цифра все ж виглядає дещо завищеною. Чиновники в Узбекистані, мабуть, перестаралися в своєму прагненні догодити московським зверхникам. А втім, і ця старанність показова.

назвали російську мову рідною, тобто ці республіки в найближчий час можуть втратити своє національне обличчя).

Національна політика Кремлю не може не викликати невдоволення неросійського населення імперії (в 2000 р. неросіяни складатимуть в Радянському Союзі більшість). Це означає, що національні рухи, які вже тепер становлять найактивнішу та наймасовішу частину опозиції режимові (більшість політв'язнів СРСР — це учасники боротьби за національні права неросійських народів), у відповідь на прискорення темпів русифікації можуть значно посилитися й зробитися серйозною громадською силою — силою, з якою можновладцям доведеться рахуватися.

Успіх цих рухів, як мені здається, залежатиме значною мірою від того, яку мету вони перед собою поставлять, кого виберуть у союзники, яку й від кого дістануть підтримку.

II

Найлегше не визнавати системи, що існує в СРСР, вимагати негайного надання всім радянським республікам незалежності та закликати до повалення "московського ярма". Але спекуляція подібними гаслами, типова для багатьох емігрантських груп і організацій, свідчить і про невміння належно оцінити історичну ситуацію, про моральну безвідповідальність. "Революційні" заклики емігрантів, дуже слабо пов'язаних з людьми, що живуть у радянських республіках, важать менше, ніж проголошені в радянській конституції права цих республік. Останні, хоч політично ніяк не забезпечені, але принаймні юридично приборані в форму закону (а значить населення має підстави вимагати, щоб держава цих прав дотримувалася). За рішучими закликами до негайного визволення не стоїть абсолютно нічого. Точніше — нічого, що могло б наблизити здійснення цієї вимоги. Спровокувати невеличкі групи людей, що відчайлися, що не знають, як зупинити загрозу загибелі нації, яка насувається на них, на безрозсудливий опір за будь-яку ціну, мабуть, можливо за допомогою таких гасел. Але справі захисту національної культури, національних форм життя максималізм вимог лише пошкодить. Їхня нездійсненність неминуче викликатиме ще більший відчай і песимізм, примусить відмовитися від пошуків конструктивних рішень.

Але що ж можна реально зробити? Яким робом можна ефективно опиратися русифікації, яка все посилюється? Тяжко, звичайно, пропонувати конкретні форми опору, тим більше що ці форми не можуть бути однакові в усіх республіках і повинні мінятися з бігом часу. І все ж шукати цих форм, я вважаю, потрібно, в річищі правозахисного руху — руху неполітичного, базованого на

вихованні правової свідомості людини та на солідарності людей у відстоюванні своїх прав. Цей рух, тимчасово придушений у СРСР репресіями, зовсім не зазнав, як дехто вважає, ідеологічної поразки. Перемоги цього руху в країнах Східного блоку вже незаперечні, а його потенційні можливості ще не вичерпані.

Головним об'єктом наступу держави на права націй є мови неросійських народів. Природно, вони ж у першу чергу повинні стати і об'єктом громадського захисту. Але чи можна говорити про громадський захист, якщо в багатьох республіках — в Білорусі, на значній частині України, в Молдавії, Латвії, в Середній Азії — сама громада ще (чи вже) не усвідомлює себе як національну силу.

Мені здається, що першим виявом громадської солідарності в опорі русифікації повинен бути перехід значної частини населення неросійських республік (спеціально міського населення) на рідну мову. Вжиток рідної мови в побуті навряд чи викличе жорстокі репресії КГБ. Хоч багатьох людей, які перейдуть на рідну мову (особливо в містах України та Білоруси), напевно візьмуть на замітку, і їм доведеться зіткнутися з труднощами, просуваючися в службі, основні проблеми в цьому випадку будуть пов'язані радше не з репресіями, а з психологічними ускладненнями.

Російська мова завжди займала панівне становище в імперії. Вільне володіння цією мовою дає значні переваги (при чому не лише матеріальні) й породжує в населенні неросійських республік фальшиве, але досить сильно виявлене почуття власної переваги. Відмовитися від цього комплексу не так легко. Люди з проміжних суспільних шарів орієнтуються в своїх "культурних" настановах на інтелігенцію, яка в великих промислових і культурних центрах національних республік значною мірою перейшла (чи переходить) на російську мову. Саме дякуючи своєму громадському авторитетові національна інтелігенція може, як мені здається, стати ініціатором руху за масовий перехід на рідну мову в містах неросійських республік. З кіл інтелігенції рідна мова могла б поширитися в середовище студентської молоді й поступово зробитися головною мовою побутового спілкування в містах і селах неросійських республік. Звичайно, спілкування рідною мовою не може обмежитися лише побутовою сферою — воно викличе відродження інтересу до національної культури, національної історії...

Перехід на рідну мову буде пов'язаний з великими труднощами ще й тому, що буде штучним, соціально не обумовленим: адже для успішної суспільної кар'єри ця мова не лише непотрібна, але навіть шкідлива. І лише почуття громадянської відповідальності за долю нації й особиста потреба людини в рідній культурі, в традиційних формах життя можуть спонукати на цей крок.

А для пересічної людини багато важить ще й орієнтація на культурні цінності місцевої інтелігенції. Одним словом, в умовах, які реально існують, навіть, здавалося б, така проста річ як повернення до рідної мови в побуті — справа винятково складна. І все ж, як мені здається, ця справа абсолютно потрібна — щоб продемонструвати готовість населення тієї чи тієї республіки захищати свої національні права. Без такої готовості влада напевно за допомогою русифікації досягне поставленої мети — створення "єдиного радянського народу".

Як тільки поширення рідної мови вийде за межі побуту й заторкне площини культури, науки та промисловости, в цей процес цілком певно втрутиться держава. На інакодумців (ужиток неросійської мови поза сферою особистого спілкування, мабуть, буде розглядатися як інакодумство) спочатку навалиться ідеологічний тиск. Однак, офіційні ідеологи опиняться в дуже незручному становищі через подвійні критерії радянської національної політики: з одного боку, "вільний розвиток соціалістичних націй", "дружба народів", "інтернаціоналізм", з другого — зацікавленість тоталітарної імперії в жорсткій централізації й ліквідації будь-якої окремішности. Звичайно, що останнє важливіше, але й про ідеологічний міт не слід забувати. В якийсь момент влада, можливо, спробує знайти компромісну розв'язку — розширити сферу використання неросійських мов у тих галузях культури, де це можна зробити без шкоди для панівних догм (наприклад, підуть на збільшення публікацій рідною мовою творів відверто прореміжних письменників і поетів). Але подібний компроміс не зможе задовольнити ні суспільство, ні правителів. Раніше чи пізніше влада використає випробовану методику — репресії проти найавторитетніших і найактивніших учасників руху.

Захист суспільства від репресій за допомогою добре поставленої системи поширення інформації про порушення прав громадян і звернення громадської уваги до конкретних людей і конкретних національних проблем, що виникли у висліді примусової русифікації, повинні стати основним завданням правозахисного руху в республіках.

Чи вдасться налагодити таку систему? Чи зможе вона ефективно діяти в умовах тотального поліцейського контролю? Чітко відповісти на ці питання дуже важко. Я переконаний лише в тому, що відповідь не конче мусить бути негативною.

1972 р. КГБ на протязі кількох днів удалося придушити досить широкий громадський рух на захист національної культури на Україні. Численні кола, в тому числі й деякі учасники цього руху, зробили висновок, що така легальна діяльність не має шанси на успіх. Хотілося б заперечити на це скептикам.

Рух "шістдесятників" на Україні був, хоч і поширеним, але не масовим явищем — наближення загрози загибелі українського народу як нації двадцять років тому багато людей не відчувало так гостро, як сьогодні, — русифікація крайньо посилилася саме після 1972 р.

Рух почався в період хрущовської відлиги, коли ще зберігалися надії на поступову демократизацію країни — тобто він практично не готував себе до самооборони.

Рух придушено в "передгельсінкський період" — перед тим, як правозахисний рух в СРСР зробився явищем міжнародного масштабу.

І, врешті, рух за відродження української культури в 1972 р. придушено, але не знищено — вже за 4 роки в Києві створено Українську гельсінкську групу, яка засудила примусову русифікацію як порушення національних прав українського народу.

Основний напрям руху "шістдесятників", що не був чітко сформульований, але виявився в практичній діяльності його учасників, мені здається правильним. В іншій ситуації рух міг би бути успішніший. В Грузії, наприклад, рух на захист рідної мови став серйозною громадською силою, з якою довелося рахуватися місцевій і центральній владі. В 1978 р. рух зміг конституційно закріпити права грузинської мови. І тепер, не зважаючи на репресії (які, до речі, дякуючи посиленій увазі світової громадськості до проблеми прав людини в СРСР не стали масовими), грузинське суспільство продовжує свій опір русифікації. В Естонії суспільство захищає рідну мову ще активніше. Це єдина республіка із 14 неросійських республік СРСР, в якій в 1970 році кількість людей, що вільно володіють російською мовою або вважають цю мову рідною, зменшилося. Тобто в цей період політика русифікації в Естонії зазнала поразки. В 1980 роки активність національного руху в цій республіці ще більше посилилася.

Я зовсім не беруся стверджувати, що опір громадських сил політиці русифікації, яку проводить тоталітарна держава, обов'язково завершиться успіхом. Але русифікація в національних республіках зайшла настільки далеко й ведеться так інтенсивно, що, якщо вона не зустрінє серйозного громадського опору, долю неросійських народів СРСР буде вирішено найближчим часом. Надія на успіх такого опору є, й вона залежить передовсім від того, чи буде рух проти русифікації справді громадським.

Об'єднання людей в громадському русі можливе лише на базі справи, яка заторкає інтереси багатьох. Внутрішній конфлікт, викликаний потребою відмовитися від рідної мови заради власного соціального самовияву та майбутнього своїх дітей, знайомий більшій частині населення неросійських республік — людей з

найрізноманітніших суспільних шарів. І справа захисту соціальної функції рідної мови нікому з них не чужа. Йдеться лише про те, на яку міру ризику спроможні піти ці люди. Перехід на рідну мову в повсякденному житті міг би визначити ступінь готовості народу захищати свою національну самобутність, показати, наскільки виправдані надії на те, що рух проти русифікації стане громадським. Очевидно, що в різних республіках ця готовість буде різною. Естонія, Литва та Грузія вже довели, що в цих республіках громадський рух за права нації існує.

Звичайно, захист національних прав не може обмежуватися лише обороною соціальної функції неросійських мов. Потрібно також боротися проти інших форм русифікації республік — наприклад, добиватися контролю міграції росіян у неросійські республіки (в Естонії, де місцеве населення не хоче переходити на російську мову, це основний засіб русифікації республіки). Потрібно привертати увагу громадськості — як у самій країні, так і за кордоном — і на інші національні проблеми, а саме: постійно нагадувати про закріплені у конституції принцип суверенності республік; демонструвати, що сучасна національна політика радянської держави прямо суперечить ленінській лінії в національному питанні, що знайшло свій вияв у постановках 10 і 12 з'їздів компартії та в практичній розв'язці цього питання в 1920 роки; вимагати участі національних республік як самостійних держав на міжнародних форумах (нагадуючи, що УРСР і БРСР [Білорусь], маючи такий самий статус, як і інші республіки, є повноправними членами ООН); добиватися обміну посольствами й консульствами між національними республіками та іншими державами, акредитування журналістів західних країн у столицях союзних республік; добиватися більшої економічної самостійності республік (в умовах кризи нинішньої жорстоко централізованої системи управління радянським господарством, ця вимога може зустріти підтримку економістів — прихильників децентралізації; наполягати на внутрішньореспубліканському розподілі молодих спеціалістів і відповідно на викладанні в вищих школах і технікумах неросійських республік рідною мовою населення; це в свою чергу викличе зацікавлення громадян республіки віддавати своїх дітей у національні дитячі садочки та школи; протидіяти будь-яким проявам російського великодержавного шовінізму (як офіційного, так і неофіційного) і т. д.

Одним словом, йдеться про те, щоб СРСР дійсно став союзом рівноправних республік з гарантованим правом на вихід з нього, а не імперією з російським центром і неросійськими колоніями, що їх влада прагне русифікувати.

Та й звичайно ж, першорядним завданням правозахисного

руху (національного, як і кожного іншого) повинно залишатися розповсюдження інформації про кожний випадок порушення прав людини, про переслідування за переконання.

Виступаючи з конкретними вимогами в національному питанні, правозахисники, як мені здається, можуть розраховувати на успіх. Держава в своїй конфронтації з правозахисниками опиниться в невідгідному становищі, бо їй доведеться захищати внутрішньо суперечливу позицію, протиставляючи власний міт своїй таки власній реальній політиці та діючи всупереч своїм міжнародним зобов'язанням. Безумовно, держава може вдатися до грубого насильства, і вона, очевидно, піде на це. Але якщо цьому рухові забезпечити громадську підтримку в межах республік і пильну увагу закордону (хоч привернути увагу Заходу до національних проблем СРСР дуже тяжко, але все ж вельми важливо), можливо-владці будуть змушені в певних обставинах вибрати для себе компроміс замість репресій. Такий компроміс може стати перемогою, бо, крім задоволення частини вимог, він сприятиме розвиткові правної свідомости громадян і зміцненню віри суспільства в свої можливості.

III

Для свободи потрібно визволити себе від безвідповідальности.

В. Чалідзе, «Правозахисний рух: проблеми та майбутнє»

Нинішня криза правозахисного руху, викликана посиленням репресій в останні 3-4 роки, сприяла зростанню радикальних настроїв у колах опозиції радянському режимові — російської та національної. Навіть представники демократичного крила не виключають (шкодуючи за цим) політичних, більше того — революційних форм опору тоталітаризмові. Активно дискутують питання про потребу підпілля, про військову змову, про підготову масових політичних виступів проти режиму.

Доводиться чути й про те, що правозахисний рух, який нібито знаходиться під контролем московських дисидентів, робить ведмежу послугу національно-визвольному рухові неросійських народів, зваблюючи патріотів на неправильний шлях — шлях прямої революційної боротьби за незалежність.

У праці "Дисидентство — деякі зауваги з приводу суспільного явища" (самвидав³), надрукованій в українському емігрантському

3. Є підстави сумніватися, що працю написано на Україні, але, оскільки уривки з неї багаторазово передавала радіостанція "Свобода", вона, дійсно, могла потрапити до самвидаву.

журналі *Визвольний шлях*, автор, що виступає під псевдонімом Степан Говерля, пише, наприклад:

Вступаючи в боротьбу, українська молодь навіть з найперших кроків не має права жити в атмосфері політичних ілюзій, а повинна пам'ятати, що односторонність демократичних вимог, бажання зберегти імперський "статус кво" — це історично успадкована специфіка російських громадських рухів і що ця "специфіка" є непереборним бар'єром несумісності двох чужорідних організмів...

Проблема прав людини лежить в основі дисидентського руху. Вона стала його стратегічним завданням, майже кінцевою метою росіян. Для решти народів імперії — це одне з відгалужень "дерева мет"... А для нас самовизначення, суверенітет, державність — понад усе!..

Що стосується [до] підтримки та допомоги Україні, її ніколи не було... Тому будемо розраховувати тільки на самих себе... Цю заповідь повинні пам'ятати ті, до кого адресують ці рядки — покоління української молоді, що включається нині й буде включатися в нашу подвижницьку працю в майбутньому.

Стаття Говерлі сама собою не заслуговувала б на увагу, але вона відбиває погляди на правозахисний рух у СРСР багатьох націоналістів (при чому не тільки українських).

Для них типовими є: радикалізм вимог, шлях до здійснення яких абсолютно не ясний, цілковите нерозуміння мети та метод правозахисного руху, а також недовір'я до російських демократів, сумнів у тому, що серед них можуть бути люди, які вважають імперію злом. Як і Говерля, ці ультра націоналісти думають, що правозахисний рух ставить перед собою "лише льокальні завдання, розв'язує дрібномаштабні проблеми, потопає ... в суперечностях і через терор і власні суперечності не спроможний поставити й розв'язати фундаментальне питання — питання про організацію та владу", що російські правозахисники "не визнають права пригноблених народів на самовизначення, державність, суверенітет", що вони "поставивши собі за мету захист прав людини, ... з презирством, якщо не ворожо, сприймають право народів на самовизначення та державність", що "російський «демократ» дуже часто міняє шкуру і з зойком: «Вони насмілюються вимагати розчленування [!?] нашої держави!» перетворюється в лютого ненависника демократії й опиняється в таборі білого зоологічного шовінізму".

На жаль, історія громадських рухів у Російській імперії дійсно знає не дуже багато прикладів активної підтримки російськими лібералами чи революціонерами національно-визвольних рухів неросійських народів. Але це не означає, що їх зовсім не було, і, крім того, не може служити підставою для твердження, що на

таку підтримку не слід розраховувати й далі.⁴ Не можна досвід 19 ст. — періоду росту імперій — переносити на кінець 20 ст., коли більшість імперій вже розвалилася, а остання, радянсько-російська, знаходиться на порозі кризи.⁵

І зовсім безглуздо докоряти в небажанні визнавати право націй на "самовизначення, державність, суверенітет" російським правозахисникам і приписувати їм погляди російських націоналістів, що знаходяться в опозиції до режиму. Можна було б побажати, щоб учасники правозахисного руху привертали в майбутньому більше уваги не тільки захистові людей, репресованих за оборону своїх національних прав, але й самим цим правам. Але стверджувати, що вони ніколи не висловлювалися на користь самовизначення народів, — це значить говорити відверту неправду.

Всі народи мають право вирішувати свою долю вільним волевиявленням...

Право на відокремлення союзних республік проголосила Конституція СРСР. Існує, однак, неясність стосовно до гарантії права та процедури, що забезпечує підготовку, відповідне дискусювання та фактичне здійснення права. На мою думку, юридична розробка та прийняття закону про гарантії права на відокремлення мали б важливе внутрішнє та міжнародне значення...⁶

Уже за три дні після створення Української гельсінкської групи 12 листопада 1976 р. Московська гельсінкська група заявила про солідарність з нею та готовість допомогти в розповсюдженні

4. Часто, щоб продемонструвати те, що російським опозиціонерам не можна вірити, наводять приклад Леніна, який нібито, добиваючися влади, обіцяв неросійським народам незалежність, а після того, як зробився провідником імперії, своїх обіцянок не виконав. Приклад, на мою думку, невдалий. Під враженням розвитку національно-визвольних рухів напередодні Першої світової війни й особливо після революції 1917 р. Ленін змінив своє ставлення до національних проблем якраз у бік, сприятливіший для націоналістів: від практично цілковитого ігнорування національного питання в першому десятиріччі 20 ст. він перейшов до визнання потреби будувати російську державу на федеративних засадах. Радянсько-російську імперію в тому вигляді, в якому вона існує й дотепер, створив Сталін.

5. Хотілося б нагадати, що в минулому столітті не лише росіяни, але й численні представники національних сил неросійських народів, у тому числі й видатні громадські діячі України (наприклад, М. Драгоманов), не вірили в можливість незалежності від Росії й добивалися лише автономії.

6. А. Сахаров, *О стране и мире* (Нью-Йорк: "Хроника", 1986), стор. 132, 148-149.

інформації, шкодуючи за тим, що "Україну — формально повноправного члена ООН ... не запросили на нараду в Гельсінкі", що в "її столиці не представлені кореспонденти західньої преси; фактично немає й дипломатичних представників...".

Закордонний представник Московської гельсінкської групи Людмила Алексеєва писала:

Московська гельсінкська група недвозначно висловлюється за суворе дотримання національного рівноправ'я та права всіх народів розпоряджатися своєю долею.

Це проблема першорядного значення для Радянського Союзу, який є багатонаціональною державою. Її відбито в документах групи чч. 1, 10, 18, 19, 24, 43, 82 та 112.⁷

У статті "В чому виявляється русифікація України" (*Сучасність* 1982, 3) Людмила Алексеєва відверто висловила своє ставлення — ставлення російського правозахисника — до однієї з найгостріших національних проблем:

Послідовна політика русифікації провадиться на Україні, починаючи від 1930-их років, тобто вже півстоліття. Основний вияв русифікації — це витискання української мови російською в усіх ділянках громадського життя...

Я називаю цей процес русифікацією, а не радянізацією, як це роблять деякі росіяни, бо, яким би неприємним не був для нас цей факт, російська мова є засобом знищення багатой та своерідної української культури... На мій погляд, для росіян недосить просто не брати участі в цьому ганебному процесі. Ми повинні разом з українцями активно втрутитися в нього, рятуючи від нашої панівної класи їхню культуру, їхню національну честь, ясно їй беззастережно підтримуючи їхнє безумовне право на незалежність.

Таким чином, російські правозахисники, на відміну від російських націоналістів, не лише визнають право націй на самовизначення, але й активно підтримують конкретні вимоги опозиції з неросійських республік.

Я навів тут великі цитати з виступів московських правозахисників не для того, щоб спростувати одного Говерлю, а щоб показати необґрунтованість розмов про те, що національні рухи повинні розраховувати лише на самих себе. На жаль, емоційне роздратування націоналістів з неросійських республік проти багатівкової русифікації часом виливається в цілковито недвозначну русофобію. Той самий Говерля, наприклад, пише, що національ-

7. Л. Алексеєва, "О документах Московской хельсинкской группы", в зб.: *Хельсинкское движение* (Нью-Йорк: Chalidze Publication, 1980), стор. 105.

ний характер росіян викликав появу тоталітаризму, що росіяни нездібні боротися за демократію, що неповноцінністю росіян можна пояснити їхній "страх втратити статус наддержави" та невміння створити мононаціональну державу, яка б нормально функціонувала. В матеріалах естонського та грузинського самвидаву, на жаль, також зустрічаються образи на адресу росіян. Саме ці крайні форми націоналізму ймовірніше мав на увазі Сахаров, коли казав, що "націоналістична ідеологія небезпечна й руйнівна".

IV

Невипадково весь цивілізований світ визнає право народів на самовизначення. Так само як для кожної людини природне прагнення до вільного самовияву, природне й бажання кожної людини розвиватися самостійно. Більшість європейських народів дістали таку можливість багато сторіч тому. Але в народів колишньої царської імперії, за рідкими винятками, такої можливості не було — їхнім намаганням створити незалежні держави після революції 1917 р. поклали край більшовики. Тиск національно-визвольних рухів неросійських народів примусив Леніна погодитися на побудову радянської держави на федеративних засадах. Але вже за Сталіна Радянський Союз перетворився в радянсько-російську тоталітарну імперію. І це означає, що вимоги незалежності, в минулому типові для багатьох народів Європи, для неросійських народів СРСР залишаються актуальними й сьогодні. Більше того, з підсиленням русифікації, а значить і загрози загибелі націй, їхня актуальність зростає.

Але багато змінилося з часом. В минулому народи досягали незалежності в процесі національно-визвольних революцій і війн. Конкретно вимоги національних рухів зводилися до гасел, які були повинні підняти народи на боротьбу (переважно — збройну) проти супротивників незалежності. Інтереси нації висували на перше місце, а соціальні та особисті інтереси мусіли бути підпорядковані загальнонаціональній справі — боротьбі за "священну мету", за суверенітет і державність. Так було. Досвід 20 ст. — досвід кривавих революцій і двох світових війн — переконав багато людей у тому, що нема нічого хибнішого за гасло "мета виправдовує засоби". Стало очевидним, що війна — особливо війна в Європі, де вона легко може перетворитися в руйнівну для всієї цивілізації світову війну — не може більше служити засобом розв'язки міждержавних і міжнаціональних проблем.

Пам'ять про мільйони загиблих у двох світових війнах і в концтаборах тоталітарних держав зміцнила людей у переконанні, що життя людини не повинно бути розмінною монетою в боротьбі за

якісь колективні (клясові чи національні) інтереси. Проти принципу підкорення особи суспільству, що панував віками, постав інший принцип — принцип поваги до людини та її прав.

Не можна забувати й про те, що розрахунки на досягнення незалежності за допомогою збройної боротьби, загальнонародних повстань тощо нині безпідставні ще й тому, що радянська імперія має військову силу й каральний апарат набагато могутніші, ніж царська імперія. Це реальність, з якою не можна не рахуватися. Щоб не бути схожим на того старого українського емігранта, який після двогодинного виступу генерала П. Григоренка звернувся до нього зі словами, що відбивали його цілковите зачудування: "Що ж це ви, Петре Григоровичу, говорите все не про те? Ми чекаємо, коли ви, український генерал, скомандуєте: «По конях, козаки!»"

Часи змінилися, а вимоги народів, що не зі своєї вини не зуміли реалізувати право на суверенність, залишилися все ті самі. Не бачачи реальних шляхів з ситуації, що склалася, радикальне крило націоналістів пропонує вести боротьбу за незалежність всіма приступними й неприступними засобами, за всяку ціну.

Був час, коли "будь-якою ціною" означало для деяких з них можливість шукати підтримки в боротьбі за національні інтереси в гітлерівській Німеччині.⁸ Дотепер для деяких "будь-якою ціною" означає нерівний підхід до своїх національних інтересів і інтересів інших народів, відступ від принципу "свобода одного не може бути базована на несвободі другого", допущенність виховання ненависти одного народу до іншого. Звідси русофобія (вищенаведені приклади русофобських висловлювань Говерлі), антисемітизм (зі статті Валентина Мороза: "Антисемітизм? Ну й що ж? Кожний кіт — це засадничо антисобака; кожний собака — це засадничо антикіт. Кожний не-українець — до певної міри антиукраїнець. І кожний не-семіт має, мабуть, в собі щось антисемітське. Але чому робити з цього світову проблему?.. Ми не хочемо, щоб тема антисемітизму була вічною морокою для світу"⁹), інші фобії (в деяких документах грузинського самвидаву, наприклад, з презирством і ненавистю говорять про вимоги автономії абхазців, осетинів, азербайджанців та інших національних меншостей Гру-

8. Деякі й сьогодні вважають, що союз західних демократій з СРСР у боротьбі з нацизмом був помилкою. Говерля так прямо й говорить (а українська редакція Радіо "Свобода" пересилає на Радянський Союз): "Стратегічна помилка Заходу — його союз з Москвою під час Другої світової війни".

9. Валентин Мороз, "Українсько-жидівські стосунки — спроби аналізи", *Анабазис* (Торонто) 1982, 4.

зинської РСР. Наполягаючи на поважанні прав грузинського народу, деякі грузинські націоналісти вважають для себе можливим доносити владі на учасників абхазського національного руху).¹⁰ Та хіба лише це...

Це й є помилки, що їх потрібно визнати. Інакше не доводиться розраховувати ні на солідарні дії опозиції з різних республік СРСР (у тому числі й російських демократів) на захист національних прав народів, ні на підтримку демократичної громадськості вільного світу.

Прагнення добиватися незалежності, не рахуючися ні з чим, небезпечно не лише тому, що може штовхнути на дії, що не мають морального виправдання, але тому що не відповідають духові нашого часу. А відставати від часу не можна. Відірвавшись від реальності, доводиться видумувати її сурогат — фантастичний світ із "десятків мільйонів дисидентів", величезних демонстрацій протесту, яких немає, — і розраховувати на ненависть народу до росіян і його готовість у будь-який момент кинутися в битву за "суверенітет і державність".

V

Нація існує лише в людині.

*М. Бердяєв, «Про рабство
та волю людини»*

Тема сьогоднішнього дня — воля людини. Спробам встановити людяніші стосунки в світі політичними засобами поклала край безглузда Перша світова війна. Продовження політичної боротьби в Європі вело до фашизму, комунізму, до десятків мільйонів жертв Другої світової війни. Сьогодні європейська політика дуже обережна та поміркована (постійно доводиться враховувати інтереси конкретних людей — виборців у демократичних країнах). Політика радикальними засобами характеристична для Азії, Африки, Латинської Америки (та й то не скрізь і не завжди).

Але, здається, не помічають бігу часу ті, хто вважає, що захист прав людини в країнах Східного блоку — лише змушений тактичний хід опозиції, що їй давно вже час "дозрівати" до політики. Тут усе навпаки: це політична опозиція застаріла й навряд чи вона має шанси на успіх. Сумно, але наші "радикали" настирливо не хочуть бачити головного: боротьба за права людини — це не просто вимога поважати ті чи ті юридичні норми, це передовсім захист людської особистості від сваволі держави

10. Див. "Межнациональные конфликты в Закавказье", *Форум* 1984, 9, стор. 134-154.

(будь-якої!), боротьба за такі взаємини між людиною та державою, за яких конкретна особа й усе суспільство в цілому були б рівноправними партнерами.

Ніколи ще, на мій погляд, суспільна ідеологія настільки не відповідала вченню християнства (в основі якого лежить богоподібність кожної людини), як відповідає йому ідеологія захисту прав людини, в тому числі і його національних прав. У світі цісаря йому відповідає захист людини від сваволі цісаря.

Для Христа немає геллена та юдея в тому сенсі, що немає для нього боговибраної нації, але в той самий час людина — з волі Божої — народжується гелленом чи юдеєм (чи росіянином, грузином або українцем...). Вона починає сприймати світ на рідній землі за допомогою слова, сказаного мовою матері.

Говорити рідною мовою, жити в традиціях свого народу, що безперервно розвиваються, значить зберігати неповторність національної історії цього народу, без якої неможливе завершення загальнолюдської історії — шляху, яким люди йдуть до Ідеальної Людини. Саме в національному житті людина відчуває пов'язання поколінь, шлях з минулого через сучасне в майбутнє.

Не знаю, чи буде колинебудь на Заході наднаціональне людство, але сьогодні навіть у наднаціональній Америці соціальний і культурний поступ можливий лише тому, що за спиною кожного з американців історія народу, до якого належав його дід чи прадід.

Повноцінний розвиток людської особистості, кожної конкретної людини, відбувається в історії, в історії націй. І тому неможлива особиста свобода людини без забезпечення його національних прав.

■

Принцип поважання прав людини сьогодні визнає весь цивілізований світ, його закріплено в багатьох міжнародних документах. І хоч більшість міжнародних проблем і далі розв'язують політичними засобами, тобто за допомогою дипломатичного, економічного і навіть військового тиску й переважно в інтересах держави, соціальних груп і клас, абсолютно ігнорувати при тому інтереси окремих людей, їхні права вже неможливо. Солідарність людей, що відстоюють свої права, зробилася силою, з якою змушені рахуватися уряди.

Добилися успіху борці за громадянські права негрів у США. Могутній пацифістський рух у Європі та Америці (як би до нього не ставитися) — це також понад усе правозахисний рух, оскільки він прагне примусити уряди поважати право людини на життя. Переважно правозахисними за своїм характером є рух "Солідар-

ности” в Польщі та комітети захисту суспільства, що виникли в багатьох польських містах після вбивства о. Є. Попелюшка. Правозахисний рух у СРСР у 1970 роки привернув увагу всього світу до проблем прав людини. Саме тоді президент США Дж. Картер заявив, що тема захисту прав людини визначатиме напрям американської політики.

Поруч з іншими правами людини міжнародна спільнота визнала і її національні права. В статті Першої Міжнародної Хартії про громадянські та політичні права сказано, що всі держави, які підписали Хартію, зобов'язані “заохочувати здійснення права на самовизначення та поважати це право”. А 20 стаття цієї Хартії вимагає заборони пропаганди війни та дискримінації за національною ознакою. Заборони національної дискримінації в ділянці освіти та праці вимагають і інші міжнародноправові документи.

Це все так, але слід визнати, що на практиці світова громадська думка майже байдужа до національних проблем Радянського Союзу. Для більшості людей СРСР — офіційна назва Росії. І не більше. Україна, Грузія, Вірменія, Узбекистан — це лише провінції Великої Росії. Про те, що навіть з погляду Леніна Росія повинна входити до Радянського Союзу лише як одна з республік без будь-яких спеціальних прав, не знають, мабуть, численні провідники західних держав. Той самий Картер, який не раз заявляв про готовність служити справі прав людини, у відповідь на радянське вторгнення до Афганістану вирішив покарати радянський уряд тим, що закрити американський консулят у Києві. Його політику в цьому пляні успадкував і нинішній президент Реген, який припинив переговори американської консульської групи в столиці України після чергової піратської витівки Радянського Союзу. Оскільки піратські дії советів і далі триватимуть, українському народові, ймовірно, так і не дочекається відкриття американського консульства в Києві. Дуже мало непокоїть західних державних діячів те, що Радянський Союз порушує суверенні права не лише Афганістану, але й національних республік, що входять до складу СРСР. Те, що Україна та Білорусь, будучи державами-членами ООН, фактично позбавлені зовнішніх взаємин з вільним світом, а решта неросійських республік позбавлені цього не лише фактично, але й формально, залишається поза їхньою увагою. Що є порушенням 20 статті Хартії про громадянські та політичні права, порушенням статуту ООН... одним словом, порушенням міжнародного права.

Мало хто на Заході звертає увагу й на те, що примусова русифікація національних республік СРСР, у висліді якої половина населення радянської країни позбавлена можливості одержати повноцінну освіту рідною мовою й не може знайти в себе на

батьківщині кваліфікованої праці, не переходячи на чужу (російську) мову — це кричущий приклад національної дискримінації, які так часто забороняли на папері.

Все це якоюсь мірою пояснюється тим, що інформація про національні проблеми СРСР проходить на Захід з великим зусиллям і еміграція з республік Радянського Союзу робить дуже мало, щоб зацікавити нею світову громадську думку. І саме тут і потрібні "рішучі" зусилля патріотів-емігрантів — справді величезні зусилля, бо зацікавити західні засоби масової інформації проблемами, які до громадян демократичних країн безпосередньо не стосуються (сьогодні), дуже й дуже важко. Привертаючи увагу світу до національних прав народів СРСР, еміграція реально могла б допомогти національному та правозахисному рухам в себе на батьківщині.

ЩЕ РАЗ ПРО ГАСЛА І РЕАЛЬНІСТЬ

Раїса Мороз

Журнал *Форум* (Мюнхен, 1985, ч. 10), на чільному місці під рубрикою "Національні проблеми" помістив статтю В. Малінковича "Про гасла та реальність".

Здається, що за три роки існування цього цікавого загалом журналу в ньому ще не було статті такої низької якості: непослідовної, самозаперечливої, дилетантської й хаотичної за інтерпретацією важливих тем і явищ. Певна, що якби її написав не сам редактор журналу, а хтось інший, в журналі її не надрукували б.

Стаття полемічна за своїм характером. Полемізує автор з "націоналістами" й "ультранационалістами" на Україні і в еміграції на тему нереальних, як він твердить, гасел.

Немає можливості висвітлити всі авторські твердження, не ризикуючи загубитися в хаосі поставлених у статті питань: тут тобі і порівняння Російської імперії з іншими імперіями світу, і базикання на тему русифікації, і характеристика українського національного руху, і звинувачення націоналістів у русофобії й антисемітизмі, в нерозумінні ними конкретної реальності, у висуванні нереальних гасел, тут і власні пропозиції форм і гасел для національних рухів — усе це в начиненій як пиріжок журнальній статті. Стаття розділена на підрозділи, а підрозділи озброєні власними епіграфами.

Тому почну з епіграфів, а потім постараюся обмежити себе й перейти до найголовніших, найсуттєвіших тверджень і ідей автора, більш-менш послідовно виведених ним у статті.

Епіграфом до першого розділу служать слова В. Соловйова: "Тиранична русифікація ... [це] справді національний гріх, що важким тягарем лежить на совісті Росії та паралізує її моральні сили".

З огляду на такий епіграф читач міг би логічно сподіватися, що мова буде про проблеми росіян, ну, скажімо, як саме відбивається політика русифікації (що в наш час стала безперечно ще тираничнішою, ніж у царські часи) на психіці й поведінці пересічного росіянина, на ставленні його до неросійських народів імперії; як саме вона "паралізує" моральні сили російського народу у новітні часи.

Усі посилання на статтю В. Малінковича подано тут за сторінками *Сучасности*, де її надруковано в цьому ж числі.

На жаль, він нічого такого на думці не мав. Цей епіграф дав авторові можливість зайвий раз потеревенити на тему русифікації — потеревенити непрофесійно й поверхово, нічого не додаючи, а, навпаки, вкрай спрощуючи, а не раз і спотворюючи проблему.

Він вважає, наприклад, що "послідовна русифікація [за часів царської Росії] мала конечною метою (усвідомленою чи неусвідомленою) ліквідування національної самобутности всіх народів, що насел[яли] імперію. Вони були повинні розчинитися цілком в єдиній російській нації" (стор. 81). І відповідно вона мала служити інтересам збереження єдиної російської держави. А в наш час, пише він, русифікація "служить зміцненню тоталітарної системи" (стор. 81).

Автор, правда, не пояснює, чому, наприклад, тоталітарну систему в Україні не можна зміцнювати українською мовою, як це робили більшовики в 1930-их роках, коли їхня влада була набагато слабшою, або як роблять покищо в Польщі: зміцнюють систему польською мовою. Він не пояснює також, чому процвітання системи веде до зникнення саме неросійських народів, бо, як пише він, "[у]се актуальнішим стає питання про саме існування неросійських народів [...] як націй" (стор. 81), і такі республіки як Україна, Білорусь і Литва уже "в найближчий час можуть втратити своє національне обличчя" (стор. 83).

Малінкович вважає, що уряд не приховує своєї мети в національній політиці і наводить довгеньку цитату про "нову історичну спільноту — радянський народ", першою потребою якого стає "вільне володіння російською мовою" (стор. 82).

Отже, виходить, що такий уславлений майстер дезінформації, як радянський уряд, у такій благословенній країні для процвітання орвеллівської мови, й раптом відкриває свої карти у такому життєво важливому для себе питанні, як національне?

Невже ж автор і справді вірить в урядові баечки про те, що російська мова "служить дальшому зближенню всіх націй, ... досягненням ... прогресу" (стор. 82) і таке подібне, а головне у те, що справа лише у *вільному володінні російською мовою*? Василь Стус, за свідченням М. Хейфеца, блискуче володів російською мовою, знав і любив російську поезію, що, однак, не врятувало його від загибелі в уральському концтаборі, "антиукраїнському за своїм призначенням".

Отже, справа зовсім не у вільному володінні російською мовою. І "радянський народ", а перед тим "злиття націй", "інтернаціоналізм" — це лише різні ширми, камуфляж для насильного асиміляційного процесу, поступової, але неухильної ампутації національної пам'яті підкорених народів.

Якщо й є якась різниця між Російською імперією в минулому

та теперішньому, вона виявляється лише в темпах русифікації та облуднішій фразеології. А мета та засоби ті самі, вони просто стали хитріші, вдосконаленіші, з урахуванням досягнень цивілізації та науки, але засадничо лишилися ті самі: збереження "єдиної та неподільної" шляхом позбавлення неросійських народів національної самобутності.

Зрусифікований, позбавлений національної свідомости людина не мріятиме про незалежність, не підриватиме основи могутности єдиної та неподільної, він мислитиме її категоріями...

Якщо писати про русифікацію та оминати шалену пропаганду й гльорифікацію всього російського, що постійно супроводжує всі конкретні урядові заходи в напрямі русифікації, це означатиме вивалашувати з русифікаційного процесу дуже важливий його компонент, який має подвійний вплив як на підкорені народи, так і на сам російський народ: посилення виробленого ще за царату комплексу національної неповноцінності в неросійських народів і комплексу національної вищости й виключности в російського народу.

Наївно було б гадати, що ці комплекси є набутком лише "несвідомих мас" і що дисиденти, як якась вища каста, позбавлені цих впливів. Так само як наївно було б думати, що офіційне розпалювання антисемітизму в СРСР залишається без наслідків. В умовах, коли російському націоналізмові, як ніколи досі, відкрили в СРСР зелене світло, коли російську національну ідею в радянській країні взяли на озброєння як офіційну ідеологію імперії, говорити росіянинові про недоліки та "русофобію" націоналізму неросійських народів, ні словом не згадавши про ширення російського націоналізму, шовінізму і антисемітизму серед усіх прошарків російського суспільства, просто нечесно. Це значить бачити під лісом і не бачити під носом, бачити в сусіда порожину в оці і не бачити у себе в оці скалку.

Головний патос статті Малінковича спрямований саме проти неросійських націоналістів, які, на його думку, не знають реальности, ставлять радикальні вимоги, не розуміють мети й метод правозахисного руху, мають недовір'я до російських демократів у питанні самовизначення народів імперії. Як випливає з його міркувань, він найбільше незгідний із тезами, висунутими анонімним самвидавним автором книжки *Грані культури*, опублікованої під псевдонімом Степан Говерля (друкована спочатку в журналі *Визвольний шлях*, а в 1984 р. — в Лондоні, в Українській видавничій спілці). Він заходить так далеко, що піддає сумніву достовірність написання праці на Україні.¹

1. Дивує, як легко потрапляють на такий гачок українські науков-

Але, з другого боку, він узагальнює світогляд Говерлі й пише, що цей світогляд характеристичний і для інших націоналістів, не лише українських. Найбільше обурює Малінковича твердження Говерлі про те, що російське дисидентство недооцінює, ігнорує виняткову вагу національного питання в СРСР, що "росіяни щодо визначальної проблеми сьогодення — національного питання, не тільки не заявили своєї чіткої позиції, а й політично обходять її, намагаються перенести це кардинальне питання в розряд другорядних" і що це традиційна в історичній перспективі половинчастість російського демократизму.

"[Б]езглуздо докоряти в небажанні визнавати право націй на «самовизначення, державність, суверенітет» російським правозахисникам і приписувати їм погляди російських націоналістів, що знаходяться в опозиції до режиму", — заперечує Малінкович (стор. 90). Алеж Говерля й не приписує! Справа в тому, що Говерля говорить про загальне, типове явище, а Малінкович намагається його спростувати окремими випадками, покищо нехарактеристичними й нетиповими в загальному широкому річищі російського дисидентства.

Я далека від того, щоб поділяти думку Говерлі, що українським національним силам треба розраховувати *лише* на самих себе. Маючи такого могутнього супротивника, як радянський режим, жаден із опозиційних рухів не може поклатися лише на себе. Але я згідна з думкою, що ілюзіями годувати себе дуже й дуже небезпечно.

Отож, чи мають національні рухи багато підстав для оптимізму? Чи можуть вони, скажімо, завтра на випадок якоїсь вирішальної кризи системи, розраховувати на беззастережну підтримку російських правозахисників у боротьбі за незалежність і державність? Навряд.

Біда Говерлі в тому, що він перший наважився вголос заговорити про те, про що, принаймні, серед українських правозахисників існувала більш-менш однастайна думка: російські демократи підтримати рух за незалежність і державність неросійських народів *не готові* і хто зна, чи будуть до цього готові в майбутньому.

Готовість чи неготовість може з'ясуватися й вироблятися, як мені здається, у дискусіях на цю тему. А тих дискусій навіть тут

ці. Здавалося б, "контроверсія" навколо 7-8 чч. *Українського вісника* могла б чогось навчити, алеж ні, все починається спочатку. Як тільки документ виходить за межі Прокрустового ложа усталених уявлень, він ризикує припасти порохами байдужості, дарма що автори ставлять там на карту своє життя...

серед еміграції, як кіт наплакав. Російсько-українські діалоги, започатковані, як правило, з ініціативи українських кіл, великого ентузіазму серед росіян не викликають. Найкращим доказом на те, як мені здається, можуть бути матеріали українсько-російської конференції, надруковані в журналі *Віднова* (зима-весна 1984-1985, ч. 2): крім покійного О. Шмемана російська сторона зуміла поговорити, в суті речі так нічого й не сказавши.

Про рівень розуміння та зацікавлення національним питанням в російських дисидентських колах свідчить хоча б і те, що серед маси нових еміграційних російських журналів постійно має рубрику й друкує матеріали на цю тему лише журнал *Форум*, публікований на кошти українського видавництва. А коли придивитися до авторів цієї рубрики, стає й зовсім сумно. Її репрезентують представники різних національностей в СРСР, які в ній пишуть, скаржаться майже про те саме, бож проблеми майже в усіх ті самі — а саме російських авторів, окрім самого Малінковича, в ній майже нема. Як я пригадую, нема жадної статті росіянина, яка б чітко з'ясувала ставлення до національних рухів, взаємопов'язання російського й національних рухів із перспективи на майбутнє. Єдиним приємним винятком становить стаття К. Любарського "Заметки о недалеком будущем" (Замітки про недалеке майбутнє, *Форум* 1984, 6).

Ідеться тут, звичайно, не про долю окремих українських патріотів. Про долю окремих людей охоче писали й пишуть багато російських журналів. На чисто людському рівні між московськими дисидентами та українцями були прекрасні стосунки. І доля моєї родини, мабуть, найяскравіший цьому приклад. Саме завдяки моїм російським друзям з Москви, беззастережній підтримці А. Сахарова і самовідданій допомозі Людмили Алексєєвої, яка не раз ризикувала безпекою власної родини під час моїх інтерв'ю з іноземними кореспондентами, які вона сама й влаштовувала у своїй власній квартирі, Валентин Мороз не скінчив своє життя десь в уральському концтаборі, а я маю змогу тепер писати ці рядки.

Коли йшлося про долю окремих мучеників системи, ми мали в Москві співчуття, розуміння й усіляку підтримку. Коли мова була про критику системи з загальнодемократичних позицій — про людські права, тут також було все прекрасно. Але як тільки мова заходила про незалежність, ситуація ставала цілком іншою.

— Знайшли час, — відгукувалися недоброзичливо, з певною долею зверхности на одній із московських дисидентських квартир про вірменських патріотів, що мали в програмі пункт про незалежність.

— А нащо вам незалежність? — така майже стереотипна реакція навіть, коли теоретично визнавалося право на незалежність.

Ось тепер і Малінкович тієї самої співає. Вимагати негайного надання республікам незалежності шкідливо й не на часі, вважає він.

А що ж на часі, на думку автора?

На часі, на його думку, не що інше як... боротися проти русифікації, захищати рідну мову від знищення. Він пише, що то було б не дуже небезпечно, якби значна частина населення перейшла б на рідну мову спілкування. *Але як же це здійснити?* Ініціатором цього масового переходу має стати, відповідає Малінкович, національна інтелігенція.

Отже, говорили ми, говорили, а тепер, виходить, розпочинати треба все спочатку. Майже три десятки років частина української інтелігенції в особі кращих її представників робила не що інше, як захищала право українців спілкуватися рідною мовою, розвивати свою культуру, намагалася бути ініціатором переходу на рідну мову спілкування. І протягом цього часу влада розправлялася з ними як з найгіршими терористами. Багатьох з цих, дорогих нам людей, уже немає на світі. Інших доведено до фізичного каліцтва, а скільки приречено на повільну смерть? А більшість же з них лише встигли відкрити рота й сказати слово на захист рідної мови та культури.

І після цього Малінкович наважується твердити, що захищати мову й культуру справа не дуже небезпечна? І що це, мовляв, не політика?

А в Москві це вважають політикою й наказують карати як найгірших злочинців. Під оглядом збереження цілоти імперії вони мають рацію.

Найбільше, як виглядає, Малінкович боїться того, щоб національні рухи не набрали політичного забарвлення; "... справі захисту національної культури, — твердить він, — максималізм вимог лише пошкодить" (стор. 83). Боротися треба виключно не політичними гаслами, бо *"політична* [курсив Малінковича — Р. М.] *опозиція застаріла і навряд чи має шанси на успіх*".

Найцікавішим у цій ситуації є те, що Малінкович явно прогавив момент, коли український рух опору набрав виразно політичного характеру, навіть у найобережніших і найпоміркованіших колах, серед інтелігенції і в літературному середовищі. Про різні гуртки й групи на Західній Україні (групу Л. Лук'яненка та інші) я вже тут не згадую.

Малінкович якось явно не бажає помічати, що думка про потребу реалізації права на відокремлення республік у завуальованій чи відвертішій формі постійно присутня в документах Гельсінкської групи, дарма що напочатку вона оголосила себе (очевид-

но не без впливу й, мабуть, за зразком Московської групи) неполітичною організацією.

Ось маленький уривок з документу Групи, під яким є й підпис Малінковича: "Звертаємо увагу на те ... що Група *стала фактором національно-визвольної боротьби українського народу за своє національне і політичне визволення* [підкреслення моє — Р. М.], за право людини жити вільно на тій землі, де вона народилася" (*Українська Гельсінкська Група, 1978-1982. Документи і Матеріали*. Балтімор: "Смолооскип", 1983, стор. 60).

Успіх національних рухів, пише Малінкович, великою мірою залежатиме від того, яку мету вони собі поставлять і від кого одержать підтримку.

Я собі дозволю зачитувати ще один документ, що належить авторові із кола "високолобих" українських інтелігентів і колишніх шістдесятників Юрієві Бадзю, в якому він висловлює політичне кредо своїх однодумців. Він пише:

Демократизація радянського суспільства *немислима* [всі підкреслення мої — Р. М.] без *кардинального перегляду міждержавних узаємин радянських народів*. Багато українців, до них належу і я, вважає, що вільне, гідне національне життя українського народу неможливе в рамках політичної, державної єдності з Росією. Надто тверді й тривалі в Росії традиції великодержавства, традиція дивитися на Україну як на свого законного молодшого "брата", тобто свою історичну власність. Можуть бути різні погляди на форму державного самовизначення України, але не може бути ніякого компромісу в тому, що вихід України з федерації радянських Республік — наше конституційне й моральне право, і вирішувати це питання компетентний лише самий український народ, в умовах демократії й вільного обговорення проблеми.²

Чим це не політична заява і що на це скаже Малінкович? Можуть сподіватися Бадзю і коло його однодумців на підтримку російських правозахисників чи ні? До якої категорії зарахує Бадзю Малінкович — до "націоналістів" чи "ультранаціоналістів"?

У згаданій статті "Заметки о недалеком будущем" Любарський наводить цитати з "Деклярації незалежності" США 1776 р. і в зв'язку з цим пише: "... разом з тим саме для національної опозиції ідеї «Деклярації незалежності» нині актуальні як ні для кого іншого, саме національна опозиція становить сьогодні головну небезпеку для режиму. Відмовитися від союзу з нею — означає неспівомомо зміцнювати режим".³

Відмова від імперії стоїть у Любарського на першому місці серед ідей, які він хотів би бачити здійсненими в своїй країні. На

2. Ю. Бадзю, *Відкритий лист* (Нью-Йорк, 1980), стор. 33-34.

3. *Форум* 1984, 6, стор. 13.

жаль, такий напрям думок у мисленні російської опозиції зовсім нетиповий. Покищо це лише окремі ластівки... І Малінкович, як виявляється, до них не належить. Оголосивши себе прихильником права неросійських народів на незалежність, він практично злякався не лише реалізації цього права, він лякається гасел про незалежність. Причини на це можна завжди знайти: небезпечно, не на часі...

Тепер про самі гасла. Я далека від того, щоб закликати до ультрапатріотичних гасел, сидючи у закордонному затишку. Не викликають поваги люди, які лише те й роблять на еміграції, що жонглюють гаслами за незалежність, а далі цього справа не йде. Ідею незалежності треба свято берегти, але не жонглювати нею з кожної нагоди.

Однак, зовсім інша справа, коли це гасло висувують люди там, в умовах, коли саму ідею про незалежність України вдень і вночі очорнюють всіма можливими засобами пропаганди. В якій би формі це гасло не висували люди там, на Україні, вони в мене викликають лише пошану своєю мужністю: адже вони свідомо ризикують своїм життям, готові покласти за нього свої голови.

Дарма що Малінкович не радить їм цього робити, він пише, що лише в минулому інтереси нації висувалися на перше місце. Тепер, мовляв, не ті часи і "... життя людини не повинно бути розмінною монетою в боротьбі за якісь колективні — клясові чи національні — інтереси" (нехай би він пішов з такою порадою до афганців).

Останній із відомих нам спалахів легальної боротьби на Україні — це рух на Закарпатті, що ми про нього довідуємося із низки журналів "Хроніка Католицької Церкви на Україні". У порівнянні з попередніми документами руху цього руху суттєво інша, як і склад учасників. Навіть якщо припускати, що обсяг і цифри його дещо перебільшені чи неточні, в одному можна бути певним, що він відбувається в нижчих шарах українського суспільства.

На одній із сторінок журналу бачимо жінку-в'язня і поруч гасло: "Україна або смерть!" Як zareагує на це гасло Малінкович? Почне його критикувати й засуджувати чи скаже так, як про Говерлю: це зфабриковане тут, там такого бути не може?

Можна б ще довго дискутувати з Малінковичем на тему інших заторкнутих ним у статті питань. Особливо багато заперечень у мене викликає його вкрай негативне ставлення до самвидавної книжки *Грані культури*. Не з усім можна погоджуватися з Говерлею, анонімним автором книжки.⁴ Його дещо "закучерявлений"

4. З цієї нагоди слід зазначити, що видавництво допустило в публікації багато помилок в наслідок неправильного відчитання самвидавного оригіналу. Деякі нічим не виправдані пропуски та неправильно відчитані слова самвидавного оригіналу спотворюють зміст.

стиль і високопарні вислови про "націю", занадто оптимістичне сьязво, в якому він розглядає деякі явища й переносить спостереження з західніх областей на всю Україну або говорить про це так, що можна подумати, ніби він має на увазі всю Україну, деякі справді нереальні пропозиції про конкретні дії та пляни на майбутнє — і про все це можна б сперечатися й дискутувати з автором.

Але в праці Говерлі є ціла низка проблем, заторкнутих уперше. І під цим оглядом особливої уваги заслуговує розділ "Дисидентство...". Якщо не рахувати коротких критичних зауважень про Гельсінкський рух на Україні, які подав у своєму табірному щоденнику Стус, це фактично перша спроба критичного погляду в минуле українського руху на тлі ширшої аналізи радянського дисидентства взагалі, спроба дати класифікацію дисидентського руху, визначити мету його окремих течій, розмежувати дисидентство панівної нації й дисидентство неросійських народів і, розмежувавши, підкреслити різницю між ними.

Щоб підсумувати цю вже надто розтягнуту полеміку з Малінковичем, скажу, що український рух опору в його найпоміркованішому, найменш радикальному крилі, відіграв величезну просвітянську роль серед українського люду. Ідеї руху жадібно ловили, щоб не перебільшити, тисячі українців через радіостанції і всякими іншими доступними засобами.

Український правозахисний рух виніс українську національну проблему у широкий світ, розтопив лід байдужості й незнання з боку світової громадської думки до національних проблем СРСР.

Деякі форми й гасла руху себе вичерпали. Дивно було б повертатися, як це пропонує Малінкович, до пропаганди "ленінської національної політики", хоч таке може цілком статися, якщо рух утратить тяглість.

І вже було б цілковитим дивацтвом починати пропагувати українську мову на селі й зробити її головною мовою... "побутового спілкування в містах і селах неросійських республік" (стор. 84; тут уже виглядає, що автор не обізнаний з українським селом чи як?).

Український патріотичний рух опору ніколи не був однорідним. Із самого початку існувала Західня Україна з її потаємними гуртками та організаціями з цілком визначеною метою: незалежність України.

Але й те крило руху, про яке згадує, спрощуючи його до захисту мови, Малінкович, — рух "шістдесятників" — зазнало з бігом часу значної еволюції: Бадзьо, на відміну від Івана Дзюби, не лише стверджує русифікацію як основний засіб денационалізації неросійських народів, але й дає конкретне визначення полі-

тичного статусу України у складі СРСР: він називає його "неоколонізацією України Радянською Росією". Він, як уже згадано вище, ставить також конкретну політичну вимогу: вихід України з СРСР.

Пропонуючи неросійським народам низку гасел, під якими вони могли б, на його думку, боротися з режимом, Малінкович підсумовує: "Одним словом, ідеться про те, щоб СРСР дійсно став союзом рівноправних республік з гарантованим правом на вихід з нього..." (стор. 87). Ось і вилізло шило з мішка! Не треба, отже, намагатися розвалювати імперію, треба демократизувати її так, щоб вона перестала бути "імперією з російським центром і неросійськими колоніями". Але коли так, у разі здійснення такої утопії, нащо ж відокремлюватися? Який сенс у відокремленні, якщо всі стануть рівними?

Саме в цьому й полягає різниця між російськими демократами типу Малінковича та неросійськими представниками руху опору. Росіяни вважають, що імперію в такому вигляді як вона є, можна й треба демократизувати. Неросіяни гадають, що така демократизація *"немислима без кардинального перегляду між-державних узамин радянських народів"*. Позиція Малінковича зайвий раз підтвердила тезу Говерлі, що кінцева мета російських демократів не збігається як правило з кінцевою метою неросійських демократів — учасників руху.

Не збігається позиція Малінковича з позицією українських учасників руху, як виглядає, і в гаслах. Я собі дозволю навести ще кілька думок-речень із табірнього щоденника Стуса:

Чи не від самого Києва стежу за подіями в Польщі. Хай живуть вольонтери свободи! Вітає їхня, поляків, нескореність радянському деспотизмові, їхні всенародні струси вражають[...]. Польща подає Україні приклад[...]. Як шкода, що Україна не готова брати уроки в польського вчителя[...]. Після Польщі — так мені здається — вірити в московські ідеали може тільки останній дурень і останній негідник[...]. Профспілковий варіант звільнення надзвичайно ефективний був би і для СРСР [...]. Бо Гельсінкський рух — то вища математика для цієї країни, як, може, і національно-патріотичний[...]. Коли б це був масовий рух народної ініціативи — з широкою *програмою соціальних і політичних вимог, коли б це був рух із задумом майбутньої влади — тоді він мав би якісь надії на успіх...*⁵ [підкреслення моє — Р. М.].

Коментарі, здається, тут зайві.

5. Цитовано за машинописним варіантом статті, стор. 11-12.

ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

Заява

1. У 1980-их роках проходить часткове зрушення в ставленні антикомуністичних сил сучасної Польщі та її діаспори до українського народу та інших сусідів. Деякі опозиційні групи, що діють у Польщі, створені під час діяльності "Солідарности" та її погрому режимом, проповідують ідею спільного фронту поневолених Московою народів, зокрема всіх сусідів Польщі, як єдиного засобу їхнього визволення. При тому, приймаючи, що проблема кордонів між Польщею, з одного боку, і Україною, Білоруссю та Литвою, з другого, завжди була перешкодою на шляху до співпраці наших народів, ті польські самостійницькі організації пропонують визнання тих кордонів, що вже існують, дарма що їх довільно встановили три великі держави під час Ялтинської конференції 1945 р. без участі наших народів. Таке становище польських антикомуністичних сил виявилось м. ін. в таких актах і заявах:

а. У т. зв. "Ялтинському зверненні", виданому минулого року в 40 роковини Ялти, між іншим, говориться: "Заперечуючи панівний від 1940-их років в Європі устрій, ми не вимагаємо ревізії кордонів. Визнаємо їхній теперішній стан" (*Неподлеглосьць* [Варшава—Краків] 1985, 37-38). Звернення підписали 8 самостійницьких організацій в Польщі, 6 редакцій позацензурних видань і 4 клітини "Солідарности" в окремих містах Польщі.

б. В грудні 1984 р. в польській самвидавній пресі з'явилося звернення "До братів українців, білорусинів і литовців" з пропозицією виробити спільне становище, в якому між іншим читаємо: "Територіальні конфлікти неодноразово ділили, розсварювали й небезпечно послаблювали в рівній мірі поляків як і українців, білорусинів і литовців. Одиноким способом усунути ті конфлікти — це зберегти теперішні кордони". Це звернення, передруковане в паризькому польськомовному журналі *Контакт*, підписали такі чотири польські крайові організації: "Свобода, Справедливість, Незалежність", Політичний рух "Визволення", Ліберально-демократична партія "Незалежність", Політична група "Воля".

Повідомлення Пресової служби ЗП УГВР від 30 січня 1986 р.

в. Керівник нелегальної "Солідарности" Збігнев Буяк заявив у розмові з представником редакції паризького журналу *Культура* (1985, 9), що "в Польщі від років ніхто серйозний не піддає сумніву кордонів з Україною, Литвою й Білоруссю".

2. Пропозиції визнання сучасних кордонів між Україною та Польщею не є в польській політичній думці тільки продуктом 1980-их років. Від часу закінчення Другої світової війни цю програму проповідує паризький журнал *Культура*. Про таке своє становище з'ясувала у 1976 р. також польська підпільна крайова організація Польське самостійницьке порозуміння.

3. Ініціативу окремих польських самостійницьких чинників як на батьківщині, так і в діаспорі, для наладження співпраці між українцями та іншими сусідами Польщі треба привітати як крок уперед у боротьбі за незалежність поневолених Москвою народів. Визнання теперішніх кордонів між Україною і Польщею — єдина сьогодні реальна база співпраці в розумінні, що остаточне вирішення цієї проблеми залишається за урядами наших самостійних держав. Проте, тривала співпраця між народами може бути побудована тільки, коли в її конечності будуть переконані ширші кола суспільства, коли будуть усунені взаємні підозріння, недовір'я, ворожість, необгрунтовані обвинувачення, часто інспіровані ворогом тощо. Такі психологічні бар'єри глибоко закорінені в мисленні обох народів у результаті тривалої взаємної ворожнечі, незгод і бідувань українського і польського народів. Перебороти їх у власних суспільствах — перше завдання провідних діячів і груп обох народів. Засобом для цього може послужити передусім взаємне пізнання і критична переоцінка не тільки чужих, але й власних помилок.

4. Розглядаючи значення ініціативи згаданих польських самостійницьких груп, ми сподіваємося також на їхній шляхетний вплив на долю наших братів у Польщі. Від чотирьох десятиріч останні позбавлені елементарних прав національної меншости, а відповідальність за це лягає не тільки на комуністичних володарів Польщі, але також на частину польської суспільности. А втім надання українцям в Польщі їхніх національних прав є передумовою тривалої співпраці обома народами. Зі свого боку, українці повинні боронити права польської меншости в Україні на вільний національний розвиток, хоч в умовах УРСР їхні можливості впливати на це дуже обмежені.

5. Після понад 40 років від закінчення Другої світової війни більше ніж колинебудь наявна потреба тісної співпраці українського і польського та інших народів Східної Європи — біло-

русів, литовців, лотишів, естонців, чехів, словаків, румунів, угорців — і всіх поневолених Москвою народів. Досвід повчає, що жадному з них не визволитися окремо, тому треба діяти спільно. Діяти разом треба також у взаєминах з західними демократіями, які фактично розглядають наші країни як сферу російських імперіальних інтересів. Тому наші народи мусять розраховувати насамперед на власні сили і об'єднаний фронт, хоч аж ніяк не відмовляючися від намагань впливати на зміну ставлення Заходу до нас. Але впливати на формування політики західних демократій, зокрема США, поневолені народи країн Східньої Європи та їхні переселенці й політичні репрезентації в країнах Заходу можуть також тільки в спільному фронті.

Закордонне представництво
Української Головної Визвольної Ради

ПРОТИ ЗНЕСЛАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Заява

1. Нью-йоркський тижневик *Віллідж воїс* від 11 лютого 1986 р.* надрукував статтю, автор якої Джов Конасон висунув велику кількість перекручених, необґрунтованих і наклепницьких закидів на адресу Миколи Лебедя, Організації українських націоналістів і всього організованого українського революційно-визвольного руху. Зокрема, Лебедя та ОУН обвинувачують в коляборантстві з нацистами, фашизмі, тероризмі й антисемітизмі. Посилаючися на статтю вищезгаданого тижневика, такі обвинувачення повторили в своїх повідомленнях також газети *Нью-Йорк таймс* (від 6 лютого) і *Нью-Йорк пост* (від 5 лютого).

2. Згадані обвинувачення є суцільним наклепом на Лебедя, ОУН і весь український визвольний рух. Про це свідчать такі відомі історичні факти:

а. Лебедь не був німецьким і не є нічиім іншим коляборан-

Повідомлення Пресової служби ЗП УГВР (Нью-Йорк) від 11 лютого 1986 р.

* У розпродажі від 5 лютого. — Ред.

том. Як і інші члени ОУН, він усе своє життя присвятив боротьбі за державну незалежність України. Від половини липня 1941 до травня 1943 р. він керував підпільною боротьбою ОУН проти німецьких окупантів. 4 жовтня 1941 р., отже на самому початку німецької окупації України, Гестапо розіслало до своїх відділів на окупованих німцями теренах тайний гончий лист із дорученням заарештувати Лебеда. Лебедь був співорганізатором Української повстанської армії та Української Головної Визвольної Ради, які вели боротьбу проти німецьких і комуністичних поневолювачів. У 1944 р. його призначено генеральним секретарем закордонних справ УГВР. Його дружину, півторарічну дочку, тещу та її родичів ув'язнили в німецькому концентраційному таборі Равенсбрюк.

б. 15 вересня 1941 р. нацисти провели в Україні та на інших окупованих теренах масові арешти членів ОУН і ув'язнили їх здебільшого аж до кінця війни в концентраційних таборах Авшвіц, Дахав, Захсенгавзен, Берген-Бельзен та ін., де частина з них загинула. В Авшвіці нацисти вбили двох братів Степана Бандери, тодішнього провідника ОУН.

в. Названі в статті Конасона два інші провідні діячі ОУН Бандера та Ярослав Стецько були впродовж німецької окупації України в ув'язненні в концентраційному таборі Захсенгавзен за те, що вони відмовилися скасувати проголошення відновлення державної самостійності України у Львові 30 червня 1941 р.

г. ОУН не була фашистською організацією. Відомо, що її початки сягають від Української військової організації, яка постала в 1920 р., коли не існувало ні фашистського, ні націонал-соціалістичного режиму. Утворена в 1929 р. як революційна організація, ОУН мала в своїй програмі елементи авторитаризму, але вона ніколи не проповідувала расизму, людиноненависництва чи антисемітизму. Вже в квітні 1942 р., в умовах підпільної протинімецької боротьби, ОУН на своїй Другій конференції засудила "тоталітарну, комуністичну, націонал-соціалістичну" системи та "німецьку концепцію т. зв. нової Європи". В серпні 1943 р. на III великому зборі, ОУН схвалила демократичну програму, яка гарантувала рівні права всім громадянам України, незалежно від національності, раси чи релігії. На таких самих принципах побудовано УПА та УГВР. Водночас ОУН як революційна організація, що боролася проти поневолювачів свого народу, поборювала всіх вислужників окупантів України чи то українського, чи неукраїнського роду. Під тим оглядом ОУН не відрізнялася від революційних організацій інших народів Європи, поневолених нацистами.

ґ. ОУН була революційно-визвольною, а не терористичною організацією. Її членів називають терористами тільки поневолювачі українського народу. Для українців вони були й є борцями за

свободу. Подібне становище інших поневолених народів, або, як слушно писала *Нью-Йорк таймс* у передовій від 6 лютого ц. р. "Терорист в опінії одного народу є борцем за свободу для іншого народу".

д. В міжвоєнний період ОУН, як революційна організація, вважала своїми попередниками революційно-визвольні організації народів, поневолених Росією та Туреччиною (поляків, болгар, сербів), а також Братство ірландських республіканців. Як відомо, після закінчення Другої світової війни революційні методи боротьби засвоїли численні організації поневолених народів, зокрема Ізраїлю та Альжіру, колишні "терористичні" діячі яких, а насправді борці за свободу своїх народів, згодом стали державними мужами.

е. ОУН не розраховувала на нацистську Німеччину як на визволителя чи союзника України. Вже з перших тижнів німецької окупації України ОУН почала підпільну боротьбу проти окупантів і вела її впродовж трьох років. При тому, на відміну від інших подібних визвольних організацій, ОУН не користувалася тоді ніякою підтримкою сторонніх сил. Проте, у міжвоєнний період, ОУН подібно до інших поневолених СРСР народів, орієнтувалася на Німеччину як на єдину тоді протирадянську силу, яка готувалася до війни проти СРСР. Українці сподівалися, що в умовах евентуальної війни український народ зможе розгорнути вирішальну боротьбу за здобуття державної незалежності. До речі, також численні західні демократичні кола розраховували тоді на похід Німеччини проти СРСР. Спроби ОУН у 1930 роки, подібно до інших політичних сил, здобути підтримку західних демократій виявилися безуспішними. На той час, коли в результаті штучного голоду вмерло в Україні не менше п'яти мільйонів чоловік, коли Москва нищила тисячі української інтелігенції, США, Франція та Англія встановили та підтримували дружні взаємини з СРСР.

3. Обвинувачення Лебеда, ОУН і всього українського визвольного руху збігається з наклепницькими кампаніями, які від десятиріч веде комуністична Москва разом зі своїми вислужниками. Москва усвідомлює питому вагу й небезпеку, яку для імперії створює визвольна боротьба українського та інших народів СРСР й тому послідовно намагається запламувати її та її учасників, називаючи їх "злочинцями", "терористами" та "найманцями чужих сил". Спеціальним об'єктом атак Москви є українці в країнах Заходу. Її дуже непокоїть активність нашої еміграції, особливо останнім часом, під час поширення в світі правди про варварський голод на Україні, про насильницьку політику русифікації та денационалізацію України та інших неросійських народів, про заходи до відзначення 1000-ліття християнства на Україні тощо. У відповідь на це,

з Кремлю надходить нова хвиля дезінформації та брехні, яка має своєю метою скомпромітувати в очах світу український визвольний рух і його діячів, морально їх тероризувати, поширити замішання серед українців Заходу, поглиблювати внутрішньо-групову боротьбу, відстрашувати або знеохочувати молоді покоління українців, вихованих в західних країнах і — що дуже важливе для поневолювачів України — позбавляти український народ на батьківщині вільного слова й підтримки його братами на Заході в його боротьбі за національну, політичну та соціальну свободу.

4. Поява антиукраїнських статей у тижневику *Vilipidjz vojs* та в інших американських газетах не є першим виступом проти українців засобами масової інформації Заходу. У зв'язку з цілком виправданими та потрібними, хоч дуже запізненими розшуками воєнних злочинців, правда, на жаль, покищо тільки нацистського типу, деякі урядові та громадські установи в США і в Канаді не обмежують своїх розшуків справжніми німецькими колаборантами. Останні, подібно до інших європейських емігрантів, можуть бути також серед українців, але вищевказані установи стосують до українського народу принцип збірної відповідальності, яким, як відомо, послуговувалися нацисти в своїй народобивчій політиці. Тим самим згадані кола обвинувачують всіх українців на Заході та український народ узагалі, в тому числі й провідних політичних та громадських діячів. Останнім часом об'єктом їхніх атак став навіть митрополит Андрей Шептицький. В сотнях публікацій, серед них також у працях начебто наукового характеру, українців майже без винятку зображають як нацистських вислужників, антисемітів і народобивців. Це пишеться на адресу народу, який в боротьбі з німецьким нацизмом зазнав не менше семи мільйонів жертв.

5. Демаскуючи та побороючи наклепницьку кампанію комуністичної Москви, українська громада повинна не менше солідарно протиставитися дезінформації західних чинників, незалежно від того чи вона є результатом невігластва, чи злої волі. Подання інформації тим, хто не знає правди, та протидія тим, які легкодушно кривдять український народ, очорнюють його шляхетну боротьбу за свободу та оспорюють його невід'ємне право бути господарем своєї землі — таким є обов'язок усієї української громади. Найновіші атаки — це не атаки проти однієї людини чи однієї політичної формації. Це наступ на всю нашу спільноту, на честь українця, на його добре ім'я. Тільки як об'єднана спільнота в єдиному фронті ми зможемо успішно відстояти нашу правду.

*Закордонне представництво
Української Головної Визвольної Ради*

МОЇ КЛОПОТИ З ПЕВНОЮ ТРАДИЦІЄЮ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Я не раз думав над тим, чому так зрідка припадає мені до вподоби українська література, але не зміг знайти причини. Бракувало мені методологічного ключа до проблеми. Будучи емпіриком, прихильником методи індукції та апостеріорного знання, висновки можу робити тільки з конкретного матеріалу, найкраще — з порівняльного.

І ось випадково нагодився мені в руки такий матеріал. Був такий вірш польського поета, що мені подобався, який я пам'ятав як добрий вірш. Чому добрий, я також не міг відповісти. Та ось у *Нових днях* я побачив його український переклад — і вірш, так добре мені знаний, зовсім перестав мені подобатися. Але це немиле пережиття мало один корисний аспект: я нарешті дістав у руки згаданий методологічний ключ. Треба було тільки докладно порівняти оригінал і переклад і можна було вияснити собі та іншим різницю між літературою до вподоби і не до вподоби.

ОРИГІНАЛ

ПЕРЕКЛАД

KTÓRY SKRZYWDZIŁEŚ

Czesław Miłosz

Który skrzywdziłeś człowieka prostego
Śmiechem nad krzywdą jego wybuchając,
Gromadę błaznów koło siebie mając
Na pomieszanie dobrego i złego.

Choćby przed tobą wszyscy się skłonili
Snozę i mądrość tobie przypisując,
Złote medale na twoją cześć kując,
Radzi, że jeszcze dzień jeden prezezyli.

Nie bądź bezpieczny. Poeta pamięta.
Możesz go zabić — narodzi się nowy.
Spisane będą czyny i rozmowy.

Lepszy dla ciebie byłby świt zimowy
I sznur i gałąź pod ciężarem zgięta.

Той, що людину скривдив нелукаву,
Глузуючи, що їй болить знущання,
Круг тебе чути блазнів джерготання,
Що називають славою — неславу.

Нехай вони вклоняються низенько,
Чесноти й мудрості всю тобі пришивши,
Нову медаль із золота відливши,
Бо прожили ще день — тому й раденькі.

А ти вважай: не спиць поет-бурлака,
Що невмирущий, наче Див казковий, —
Візьме на карб діла твої й розмови.

Для тебе б краще — в сивий день зимовий
Туга мотузка та міцна гілляка...

Не подаю прізвища перекладача, бо не хочу когонебудь особисто зачіпати. Перекладачем міг би бути якийнебудь українець, бо це переклад типовий, у душі певної важливої частини українсь-

кої літературної традиції. Хочу заатакувати цю частину традиції як неспроможну подолати засвоєння інших культур, а не таку чи таку особу.

Вже перші слова перекладу мене не задовольняють. Чеслав Мілош ужив латинської і старопольської конструkcії: речення на відносний займенник без початкового особового (= Qui iniquiam intulisti...). Це відразу вводить нас у ренесансову традицію польської літератури. Правда, в українському письменстві світського європейського ренесансу не було, був тільки ренесанс православний. Отже найближчим стилево відповідником був би якийсь церковнослов'янiзм або український мовний архаїзм. Щось на подобу: "Обидивий чоловіка проста" (чисто по-церковнослов'янськи в українській вимові) або "Ти, що людину скривдив еси просту" (з архаїчним складеним претеритом). Та й граматично це речення вийшло в перекладача анаколутом: два неузгоджені логічні підмети "той" і "тебе". Але це легко було б виправити, заміняючи "той" займенником "ти", як і запропоновано вище.

Незадовільний четвертий рядок. У Мілоша думка складніша: тиран мішає блазнів з посіпаками у хибному переконанні, що мішає добро зі злом, веселе й приємне з жорстоким. Наш перекладач заміняє це тривіальним ствердженням брехливості (роблення білого з чорного і т. п.). Це спрощення думки оригіналу.

В другому куплеті перекладач увів два фолкльорні або дитячі здрібнення, переносючи цілий твір у зовсім іншу емоційну і культурну площину. В Мілоша нема в цьому вірші ні сліду фолкльорности, і тяжко її знайти в інших його поезіях. Нема й дитячости. Це поет дорослий для дорослих. Здрібнення — це один з найгірших ворогів ("воріженьків", як нещодавно сказано в українському гімні) української літератури. Для людей інших культур (як автор цієї замітки) є в цій українській звичці якась дратлива розманіженість, бабсько-дитяче сюсюкання. Тяжко серйозно сприймати таку літературу, мову і — націю.

В цьому куплеті перекладач звузив вклоняння тиранові до самих блазнів, тоді як в оригіналі воно ширше, але тут знов легко замінити займенники: замість "вони" дати "усі". Та це вже менш важлива справа.

У третьому куплеті перекладач пускається на те, що москалі називають "отсебятиною" (пропоную це зручити, тобто зукраїншити на "відсебину"). Поет ні сіло, ні впало стає "бурлакою", тобто "волоцюгою" або "парубком (неодруженим)". Чому? В постаті поета нетяжко впізнати самого Мілоша. На якій підставі перекладач приписує Мілошеві такі риси? Оскільки мені відомо, Мілош має дім і дружину. Звичайно, перекладачеві потрібна була рима до "гілляка", але є межі гонитви за римою.

"Не спить поет" — це не те саме, що "поет пам'ятає". Дивно, як перекладач ніби розумів текст і одночасно не розумів його. Не спить вартовий, поліцей, шпик, нічний сторож, не спить ворог комуністичної партії і сама партія і т. д. Мілошеві не про те йшлося. Йшлося про поезію як пам'ять подій, які комусь було б вигідно затерти, перенести в небуття, про поезію як пересторогу тиранам. Саме тому ці слова "Солідарність" викарбувала на пам'ятнику робітникам, убитим комуністичною владою в Гданську в 1970 р. Можу запевнити шановного перекладача, що версію "Не спить поет-бурлака" проектанти пам'ятника відкинули б зі сміхом.

У другому рядку третього куплету перекладач робить з простого політично-морального вірша якусь староукраїнську казку, почерпнуту чи то зі *Слова о полку Ігореві*, чи то з фолкльору. Отже знов фолкльоризація або надмірна українізація в стилі Котляревського і Гулака-Артемівського. Неспроможність сприймати весь реєстр тонів чужої куптури, зведення всієї чужої "музики" до кількох тонів домашньої кобзи є рисою культур нездорілих, ще не міських, нативістично замкнених.

"Невмирущий" — це тільки сповидно точний переклад рядка "можеш його вбити — народиться новий". Зокрема в зіставленні з казковим чи мітичним Дивом тут якийсь ніби метафізичний сенс, тоді як у Мілоша просте, раціональне ствердження факту, доступного загальному досвіді.

В результаті, хоч багато місць перекладено в цьому вірші вдало і по змозі точно, цілість справляє враження зовсім іншого вірша, не Мілошевого, ближчого до нативістично-фолкльорно-феєрично-сентиментально тривіальної традиції, що міцно закорінена в одному, але важливому струмі української поезії (чи не тому вона ніколи Нобелівської премії не дістала?). До "Родинної Європи", батьківщини Мілоша, тут ще далеко.

Звичайно, не кожен мусить поділяти мою думку. Дехто може закинути мені надмірне узагальнювання. Але ж я й кажу: це *мої* клопоти з українською літературою. Хтось інший може з нею мати зовсім інші взаємини — романс, незабутні моменти екстази тощо. Щасливий.

Богдан Струмінський

Prus, Edward. WŁADYKA ŚWIĘTOJURSKI. Rzecz o arcybiskupie Andrzej Szeptyckim (1865-1944). Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985, 336 str.

Прус, Едвард. ВЛАДИКА СВЯТОЮРСЬКИЙ. Мова про архієпископа Андрея Шептицького (1865-1944). Варшава, 1985, 336 стор.

Це перша монографія про життя та діяльність митрополита Андрея Шептицького, видана польською мовою, до того ж у комуністичній Польщі. Вже навіть цей факт підказує потребу відмитити появу книжки Е. Пруса як історичну подію. Монографія *Владика Святоюрський* варта уваги, вона цікава, може, не так своїм змістом, як, радше, своєю появою.

Книжку видано високим накладом — 20 тисяч примірників. Важко пригадати, коли востаннє в Польщі наукову або науково-популярну працю, присвячену українським (або польсько-українським) питанням, видано таким, досить високим накладом.¹ Розгадка цієї несподіванки частково в тому, що походження, життя та понад сорокрічна діяльність Шептицького на посаді митрополита Львівського, тісно пов'язані з Польщею — а понад двадцять років з них проходили в межах польської держави. Для багатьох заангажованих у релігійне та політичне життя міжвоєнної Польщі митрополит Шептицький був "каменем спотикання" або, як писав 1938 р. священник Цешинський — "психологічною загадкою".

Автор книжки *Владика Святоюрський* хоче цю "загадку" розгадати. Завдання, яке він собі намітив — нескладне: показати діяльність митрополита Шептицького як діяльність людини, котра, займаючи дуже відповідальну посаду, нездатна своєчасно оцінити суспільно-політичні процеси, у вирі яких вона діє й щойно постфактум розуміє (вже запізно) наслідки своєї "короткозорості". Приходить "розчарування", на схилку свого життя "український митрополит поринає в містицизм — типовий для людей, яким нічого в житті не вдається" (стор. 12). Це є лейтмотив, головна теза монографії Пруса. Варто сказати кілька слів і про рамки цієї тези, які також звичайні.

1. Для порівняння: Wł. Serczyk, *Historia Ukrainy* (Ossolineum, 1979) — 10 тис. примірників; A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1930* (Ossolineum, 1979) — 3 тис. прим.; T. Piotrkiewicz, *Kwestja Ukraińska w Polsce w koncepcjach Piłsudczyzny 1926-1930* (Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981) — 500 прим.; T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* (Варшава: Państwowe Wydawnictwo Narodowe, 1985) — 3500 прим.; Wł. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny do 1648 roku* (Краків—Вроцлав: Wyd. Literackie, 1984) — 5 тисяч прим.

Прус дивується, що "Шептицький, поляк по батькові і по матері, аристократ, споріднений кровно з багатьма видатними родами: Ледоховських, Вишневецьких, Фредрів та інших, став «патріотичним русином» і великим оборонцем (rzecznikiem) Унії в греко-католицькому виданні, в спосіб, що дослівно вражає (zaskakującu)" (стор. 25).

"Має рацію кс. Цешинський, — пише в іншому місці Прус, що митрополит Шептицький, — представляє собою психологічну загадку, бож упертий (zaciekły) з нього українець, хоч походить від польських батьків [...]. Уже його походження стає каменем образи, що син Фредрівни може бути патріотичним русином" (стор. 10).

З чого розпочав, тим і завершує свою монографію Прус. У "Післямові" він знову подразнено нагадує, що для своїх "земляків" Шептицький залишився *szużeńcem* і *perekieńczykiem* (чужинцем і перекинчиком) (стор. 305).

Польський історик і, як бачимо, патріот Прус, може б не був таким суворим до "зрадництва" Шептицького, якби знав історію "національного навернення" видатних представників спольонізованої української шляхти, що мала місце, особливо в другій половині минулого століття. Мова йде про повернення до українства, наприклад, Тадея Рильського (батько письменника М. Рильського), Володимира Антоновича, В'ячеслава Липинського, Іпполіта Терлецького та інших. Власне, через таке навернення пройшов також Андрей Шептицький та його брат, чернець, ігумен студитів, Климентій Шептицький, про якого Прус не раз згадує у своїй праці, але, може, щоб не занадто підкреслювати свій польський патріотизм "а la Прус" — уже без тавра "зрадництва".

Щоб докзати свою тезу про "бездарного" митрополита, автор покликається на низку праць про митрополита Шептицького, що з'явилися українською та іншими мовами, очевидно, на Заході, обминаючи мовчанкою, на нашу думку, найважливіші.² Зате Прус підкреслює, що матеріяли для своєї монографії він черпав головну у радянських архівах, зокрема з документів колишнього Архіву греко-католицької митрополичої курії у Львові. Це, звісно, не абиякий привілей. Кілька років тому один із польських науковців-

2. Ст. Баран, *Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність* (Мюнхен, 1947); G. Prokoptschuk, *Metropolit Andreas Graf Scheptyckij. Leben und Wirken des großen Förderers der Kirchenunion* (München, 1967); А. Базилевич, *Введення у твори. Твори Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. Пастырські листи (2.8.1899 — 7.9.1901)*, 1 (Торонто: Праці Богословського наукового товариства, 1965, т. 15), стор. 9-237.

істориків скаржився, що, досліджуючи історію української козаччини, йому не дозволяють вивчати матеріали, що зберігаються в архівних сховищах у Радянському Союзі. Тим часом громадянин ПНР Прус таких труднощів не має; перед ним відкриваються шафи з матеріалами про історію Української Католицької Церкви 20 століття, що знаходяться у Львові, і він щедро з цього користає. Це, звісно, справа беззастережного довір'я з боку "кураторів" Львівського Державного Архіву. Прус у Львові — "персона грата" — виглядає, що вже довгі роки.

Його книжка — не оригінальна праця. Йдеться, якщо так можна висловитися, про третє, поширене, щоправда, іншою, польською мовою, видання книжки *В тіні Святого Юра*, яка з'явилася у Львові українською мовою 1968 р., а друге її "доповнене" видання — 1970 р. у видавництві "Каменяр".³

Можна б говорити про "плагіат"; про те, що Прус, нездатний написати самостійну працю, "підшивається" під чуже ім'я, в нашому випадку під ім'я Володимира Добричева, що фігурує як автор книжки *В тіні Святого Юра*. Однак, порівнюючи структуру аргументації в окремих розділах обох книжок — *В тіні Святого Юра* і *Владика Святоюрський* — впадає в очі не тільки тотожність цитат і "логіка" аргументації автора, а навіть, так би мовити — весь потік думок. Зрозуміла річ, нашим завданням не є входити в теорії психоаналізи. Справа куди простіша: автор книжки *В тіні Святого Юра* і *Владика Святоюрський* — одна й та сама особа. Звісно, зміст має свої фундаментальні відмінності, як і стиль. Перед розглядом тотожності варто згадати про відмінності.

Передусім, дитина, книжка *Владика Святоюрський*, відрізняється від ембріона, книжки *В тіні Святого Юра*, стилем і обсягом. У першому випадку хронологічно книжка написана "соковитою" українською мовою, багата на принизливі епітети на адресу митрополита Шептицького. Навіть заголовки окремих розділів говорять самі за себе: "Осине гніздо", "Суфраганські чвари", "Фашистські найманці". Такого не зустрічаємо у монографії Пруса. Навпаки, автор намагається бути стриманим у вживанні епітетів, стиль мови зрівноважений. Автор багато уваги присвячує польсько-українським конфліктам, щоб на їхньому тлі показати діяльність митрополита, довше зупиняється над питаннями уніятської (і неуніятської) праці Шептицького, згадує про його рішучі про-

3. Книжку В. Добричева видано також російською мовою: *В тени святого Юра* (Москва: Издательство политической литературы, 1971), наклад — 100 тис. прим.

тести у зв'язку з пацифікацією, ставлення до суспільно-політичних процесів на Західній Україні тощо. Іншими словами, книжка *Владика Святоюрський* призначена для польського читача, який дивиться на історію, особливо ж — своєї батьківщини не з марксистських позицій, а просто, як поляк, з погляду інтересів своєї країни. Тому зрозуміло, що Прус не вважає корисним покликатися в своїй праці про митрополита Шептицького на вчення якогось там Маркса чи Леніна. Але він не від того, щоб науковість своєї монографії "збагатити" плітками. Так, Андрей (Роман) Шептицький, "улюбленець австрійської імператриці", став ченцем за порадою свого вуйка графа Ледоховського (стор. 25). Кардинал Й. Сліпий — "гріх молодости" колишнього офіцера гусарів (стор. 7). Ба більше, митрополит Шептицький, — покликається Прус-науковець на іншу плітку, — "залицявся до гарної братової" Ядвіги, дружини брата Леона, дідича села Прільбичів (стор. 271).

Тут таки до речі згадати про видавця монографії Пруса *Владика Святоюрський*. Цим видавцем є видавництво профспілок Польщі, тих профспілок, що їх покликав до життя режим генерала Ярузельського після 13 грудня 1981 р. (військовий переворот по-соціалістичному) на зміну "Солідарності", яку загнано в підпілля. Те, що книжку Пруса видала прорезимна профспілка, ніяк не означає, що праця цікава з погляду інтересів профспілок. Куди ближче до правди, що інші, відомі видавництва Польщі, які друкують праці історико-політичного характеру, не бажали удостоїтися такої "чести", щоб видати книжку *Владика Святоюрський*, яку написав автор з сумнівною репутацією.

Пора, однак, іти *in medias res* — до суті речі монографії Пруса. Автор — або бездарний плягіатор, або — Добричев, автор книжки *В тіні Святого Юра*, що призначена для українського читача, мета якої та сама: дискредитувати постать і діяльність митрополита Шептицького і цим самим також Українську Католицьку Церкву, поглузувати з Визвольних Змагань українців, особливо під час Другої світової війни. Польська версія книжки *В тіні Святого Юра* призначена (завдяки Видавничому інституту прорезимних профспілок) для тих читачів, які до українців плекають, якщо не відкрито ворожнечу, то зневагу й недовіря.

Щоб не зловживати терпеливістю читача надмірним використанням власних міркувань і коментарів, вважаємо корисним проілюструвати наші спостереження за допомогою кількох прикладів. З лівого боку наводимо уривки з книжки *В тіні Святого Юра*, а з правого — відповідні уривки з монографії *Владика Святоюрський*.

Добричев:

Шептицький був звільнений з монастиря уже після падіння самодержавства за наказом Керенського... Митрополит спішно почав плести інтриги проти православної церкви, що скомпромітувала себе в очах народу як вірна союзниця самодержавства... (стор. 19).

Тимчасовий уряд (зокрема Керенський) саме став загравати з Ватиканом, сподіваючись його підтримки в боротьбі з наростаючим революційним рухом... "Князь" уніатської церкви докладав усіх зусиль, щоб з найбільшою для себе вигодою використати прокатолицькі настрої правлячих кіл Росії (стор. 19).

Призначивши Федорова екзархом Росії, Шептицький залишив його в Петрограді, а сам поїхав у Київ. Тут він швидко знайшов спільну мову з діячами Центральної ради та її головою — професором Грушевським... Шептицький організував у Києві греко-католицький вікаріат, наділивши його широкими правами. Апостольським вікарієм він призначив М. Цегельського, а його заступником — василіанина Щепанюка. Виконуючи настанови свого пастиря, вони почали спішно створювати в різних містах України уніатські парафії... (стор. 21).

Ось інший приклад — мова про єпископа Хомишина:

Войовничий клерикал з Прикарпаття розгорнув таку бурхливу діяльність, що навіть душпастирі у своєму середовищі глузливо говорили про нього: "Це наш духовний Махно! Незалежний отаман" (стор. 78).

Prus:

Dopiero w wyniku lutowych wydarzeń w Rosji, już po upadku despotyzmu carskiego, został metropolita zwolniony z aresztu domowego (klasztornego) na osobiste polecenie Kiereńskiego. Po wyjściu na wolność arcybiskup metropolita usiłował wprowadzić w życie, wcześniej rozpoczęte plany unijne korzystając z tego, że Cerkiew prawosławna, jako ostoja reżymu carskiego, była mocno skompromitowana (стор. 52).

Rząd Tymczasowy (szczególnie Kiereński) zaczął szukać kontaktów z Watykanem, przeto był życzliwy dla uniackiego metropolity. Tym bardziej, że zaobserwowano ożywienie nastrojów unijnych wśród części duchowieństwa prawosławnego (стор. 52).

Uczyniwszy (bo tylko tak to można określić) o. Fedorowa egzarcha Rosji metropolita opuścił Piotrogród i udał się do Kijowa dla rozmów z działaczkami Ukraińskiej Rady Centralnej — zwłaszcza jej przewodniczącym prof. Mychajtem Hruszewskim. W Kijowie arcybiskup Szeptycki odnowił wikariat grekokatolicki — mianując wikariuszem apostołskim ks. Lonhina Cehelskiego, a jego zastępcą bazylianina Szczepaniuka. Ci zaś wykonując zalecenia swojego zwierzchnika, zaczęli pospiesznie zakładać w różnych miastach Ukrainy parafie unijne (стор. 53).

... Jego zdecydowana działalność, miała mu przydać w środowisku księży stanisławskich przydomek "duchownego Machny", "niezależnego atamana" lub "wielkiego inkwizytora" (стор. 106).

Або, як приклад — діяльність бл. пам. кардинала Сліпого:

Ставши уніатським митрополитом, Сліпий пішов по шляху, уторованому Шептицьким. Фашистський прислужник звертається до Радянського уряду з листом, в якому з єзуїтським фарисейством заявляє, що "церква по божому закону не вмішується в політичні справи, військові і чисто світські справи, а завжди виконує свої громадянські обов'язки згідно з божим законом" [...]. За всяку ціну намагаючись зберегти греко-католицьку церкву, Сліпий звертається до Радянського уряду з пропозицією — надати в західних областях України сили конкордату, який був підписаний між урядом панської Польщі і Ватиканом ще у 1925 році. На основі цього конкордату новоспечений митрополит випрошував ряд пільг для уніатських священників, монахів і монахинь... (стор. 194-195).

Nowy metropolita szedł drogą "wielkiego poprzednika Andreja" [...] Przede wszystkim ksiądz metropolita skierował do rządu radzieckiego memoriał, w którym m. in. zaznaczał: "Cerkiew w myśl Prawa Bożego, nie miesza się do spraw politycznych, wojskowych i czysto świeckich, lecz zawsze wypełnia powinność obywatelską, zgodną z Prawem Boskim". Dalej arcybiskup proponował utrzymanie w mocy na terytorium Zachodniej Ukrainy Konkordatu zawartego w 1925 roku między rządem polskim i Stolicą Apostolską. Na zasadach tego Konkordatu metropolita prosił rząd radziecki przyznać Cerkwi szereg usług i przywilejów szczególnie dla księży świeckich i zakonnych (стор. 297).

Ми навели тільки кілька прикладів, що вражають своєю послідовністю в аргументації, щоб звернути увагу на те, що автор книжки *В тіні Святого Юра* і польськомовної монографії *Владика Святоюрський* — одна й та сама особа. Якщо наведені паралелі не переконують, радимо уважно читати обі книжки, звернути увагу на стиль аргументації (і воістину, на весь потік думок), наприклад, на стор. 86-88, 97-98 у книжці *В тіні Святого Юра* і відповідно стор. 107, 137-138 в книжці *Владика Святоюрський* (про ставлення митрополита Шептицького до В. Стефаніка, до пам'яті І. Франка та ін.).

Підсумовуючи сказане, варто, може, зазначити ще, що згідно з повідомленням газети *Правда України* (від 2 серпня 1981) на київській кіностудії імені О. Довженка вже зняли й показують фільм *Таємниці Святого Юра*. Фільм охоплює події 1914-1918-их років, розкриває панораму соціального життя Галичини, висвітлює "складні перипетії боротьби західньоукраїнських трудящих за своє соціальне і національне визволення". Сценарій написав, — повідомляє газета, — відомий нам Добричев, автор книжки *В тіні Святого Юра* спільно з режисером-постановником В. Підпалим.

1983 року львівське видавництво "Каменярь" надрукувало новий варіант праці Добричева — роман-хроніку *Лабіринтами унії*

(накладом 25 тис. примірників). Доводиться ствердити, що ця книжка — не "роман-хроніка", а радше — роман-фантазія й побудована на базі матеріялів, що, як близнята подібні, одне до одного — книжок *У тіні Святого Юра* і *Владика Святоюрський*.

У книжці *Лабіринтами унії* є розділ під заголовком "Генерал і чернець" (стор. 139-151), присвячений розмові двох братів Шептицьких: митрополита Андрея і "військового міністра" (стор. 140) Станіслава Шептицького, яка відбулася 1922 р., після арешту митрополита Шептицького польськими державними органами. "Jak się okazało, zatrzymanie metropolity było dziełem przypadku..."⁴

Ось уривки з книжки *Лабіринтами унії* про розмову братів Шептицьких:

Енергійний чоловік Станіслав. Серед чотирьох братів Шептицьких він був найздібнішим. Закінчивши одну з найкращих вищих військових шкіл Австро-Угорської імперії, він почав служити у військовій розвідці [...]. Першу світову війну зустрів уже в чині полковника. А от за які заслуги і за яких обставин він став генералом, владика так і не знав... (стор. 142).

... Довго ж я на вас чекав, блудний брате мій. Я радий, що ви нарешті приїхали... — Його губи скривила посмішка. Було незрозуміло, чи то він чекав повернення брата з-за кордону, чи то приїзду з вокзалу. І ця двозначність фрази [брата Станіслава — *І. Г.*] неприємно вразила владика (стор. 143).

Деякий час вони мовчали, кожен думав про свої справи.

— За таких обставин, я гадаю, всілякі думки про "самостійну Україну" треба викинути з голови, — повторив Станіслав. — Існує Польща, а ви, владика греко-католицької церкви, разом з духовенством і віруючими є громадянами нашої держави. Ваш обов'язок — робити все для її блага... (стор. 151).

Що ж, Прус, пробачте — Добричев таки справді патріот! А, крім цього, він став відомим навіть за межами батьківщини як плодovitий автор науково-публіцистичних і навіть літературних творів на зразок "роману-хроніки" — *Лабіринтами унії*. Звісно, як результат плідотворної діяльності — Rubel rollt — котиться карбованець за виконану працю з різних джерел: з Львова, з Москви і з Варшави. Головне однак, що хто наважиться заперечувати, що між Польщею (генерала Ярузельського) і Україною ("генерала" Щербицького) немає "культурно-наукового" взаємозбагачення в спосіб "dostownie zaskakująca (що дослівно вражає)"?

Іван Гвать

4. E. Prus, стор. 82.

Сл. п. Олена Антонів, 1937-1986

Ножем у серце врізалася вістка: вбито Олену Антонів, пані Олену, Оленку. Вона не була ні поетом, ні мистцем, ні композитором. Не писала поезій, не творила музики... Вона сама була музикою, живою мелодією доброти й товариськості в дикому царстві зла, жорстокості та тупости. І за це тупі, жорстокі, злі та дикі ненавиділи її. Вони ненавиділи музику й тих, хто її творив. Вони не терпіли пісень Володимира Івасюка. А пані Олена була живим втіленням його мелодій.

І от її вбито.

Осиротіла сім'я, осиротіли друзі, осиротів Львів, окося якого була Олена Антонів.

Разом з усіма гнаними за правду в Україні та поза нею глибоко сумуємо, прощаючися сьогодні з ще однією обірваною мелодією.

5 лютого 1986
Дентон, Меріленд, США

Святослав Караванський
Ніна Строката

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

З ПРИВОДУ СТАТТІ «УКРАЇНСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В ПОЛЬЩІ»

В березні 1985 р. *Сучасність* вмістила статтю Богдана Пушкаря "Українська Католицька Церква в Польщі та її перспективи".

Доля Української Католицької Церкви (УКЦ) в Польщі цікавить усе українське населення і тому добре, що *Сучасність* приміщує праці на цю тему. На превеликий жаль, стаття Пушкаря не відповідає найменшій вимозі об'єктивної інформації й навіть впроваджує багато неправди й суб'єктивного відчуття її автора.

В Польщі нам залежить на правді, бо брехні ніде не бракує. Годі вести полеміку з Пушкарем, який не знайшов нічого доброго в УКЦ в Польщі, а перспективи бачить темні. Шкода, що молодий утікач покинув край, не схотів пожертвувати собою й працювати, як його товариші, вибрав Захід і звідам наклепом, браком повної інформації, ненавистю завдає шкоди своїй рідній Церкві, викликаючи гіркоту та обурення вірних.

Годі відповісти на всі закиди, дуже часто неповажні й непродумані. Вже на самому початку автор виявляє цілковите невігласство, пишучи, що нічого не пишуть в Польщі про українське питання, покликається на щоденну газету як на джерело (хто його чив такої методики?!). Не подає таких джерел як *Нурт*, який виходить у Познані, де професор Томашівський чимало пише про українські справи (вже було 10 статей). *Тижневик католицький* теж дуже часто пише на наші теми, і то позитивно. Очевидно, звідки може про те знати Пушкар. Останнім часом місячник *Християнин у світі* в ч. 133 примістив історію нашої Церкви. Очевидно, всього того замало, нам треба більше інформації, доброї інформації.

Минулого року нашу Церкву відвідав секретар Священної Конгрегації. Він подав звіт про неї, розказав, як вона живе та розвивається зо всіма своїми проблемами та недоліками. 5 священників тяжко працюють у 90 парафіях, де вони відправляють по три, а часами по чотири Служби Божі. Вони вчать дітей, провадять душпастирство станове; є 21 семінарист, є монаші послушники. Минулого року преосвященний секретар знову висвятив 5 ієреїв, і цього року їх буде також 5. Кожного року тисячі молодих і старших беруть участь у загальному паломництві до різних осередків релігійного почитання. Можна про це багато писати, але треба попросту приїхати, побачити на власні очі, а вже потім дискутувати.

З великою приємністю Пушкар осуджує церковну владу, Капітулу, генерального вікарія, осуджує виховання в Семінарії. На

окрему увагу заслуговує справа саме навчання вихованців і справа целібату. Пушкар наводить навіть лист Священної Конгрегації, яка вимагає безшлюбности від кандидатів на священників. Дивна річ, що Пушкар не наводить листа Блаженнішого Йосифа, який в ньому пише, що в Польщі треба жертви й створення умов саме целібату, про це Пушкар знає добре. Документ мають секретаріят Блаженнішого і Перемиська капітула. Чого хоче автор? Чому не пише правди, тільки осуджує генеральних вікаріїв, які дбають про права та порядок у Церкві? Він не написав також, яку відповідь прислали вихованці Семінарії, автором якої був Пушкар. Ця нечемна та образлива відповідь є в актах Блаженнішого. Чи Пушкар так ушанував Мученика Блаженнішого Йосифа? Він роздирає ризи над тим, що генеральний вікарій о. митрат Іван Мартиняк нібито відмовився прийняти призначення на адміністратора апостольського. Звідки така вістка? Такого призначення Блаженніший не видав і його немає. Можна в канцелярії Блаженнішого дістати про це точну інформацію. Отець Мартиняк був іменованим лише митратом і на цьому кінець. За словами автора, він не зробив і не робить кар'єри. Але Пушкар забуває при тому, що в Церкві не існує кар'єра, а є послуга та праця. Сам о. митрат Мартиняк заснував кілька парафій, їздить днями та ночами до вірних, посилює віру й будить надію. Він старається бути на всіх торжествах, виголошує проповіді-реколекції, які підготовляють вірних до говіння, а міг би спокійно бути професором і сидіти в парафії з кількома десятками тисяч вірних. Однак, він любить Церкву, а вірні шанують його й дуже цінують за працю та посвяту.

А те, що він вимагає дисципліни, вшанування права, щиро прихильний до Апостольської Столиці, виходить нашій Церкві в її тяжких умовах на добре. Чи може Пушкар хоче в Церкві анархії? Активно діють для добра Церкви також миряни, про яких так піклується Пушкар, і дав би Бог, щоб на Заході так діяла наша Церква, як у Польщі. Очевидно, немає єпископа, але віримо й молимося, щоб він був, і сподіваємося, що Господь Бог вислухає наші прохання. Хоче цього і Святий Престол, тужать вірні й священники, але є справи, яких Пушкар просто не розуміє, справи, які належать і торкаються лише Церкви.

Як на молоду людину, дуже нечемно пише автор про о. Дзюбину, який теж багато добра зробив для УКЦ в Польщі, працював для неї чотири роки, був генеральним вікарієм, але для Пушкаря — це "слаба людина". Автор також осуджує Греко-Католицьку Капітулу в Перемишлі, хоч, очевидно, не бачив ані її праці, ані сотень листів, що їх висилали до латинських єпископів, до державної влади в справах нашої Церкви, всіх інших наявних документів.

Пушкар кривдить в своїх висловлюваннях примасів Польщі.

Неправда, що покійний кардинал Вишинський заборонив о. Дзюбині контактів з Блаженнішим. Про ті справи чимало говорить багата кореспонденція, наявна в актах Капітули.

Дивує й хвилює людину, яка мислить, що в усій статті автор не знайшов одного доброго слова про священників-настоятелів, додавши лише критику, змішану з брехнею. Уважний читач мусить поставити питання про те, чого хоче досягнути ця людина брехнею й наклепом, хто стоїть за ним? Яка причина так шкодити УКЦ в Польщі? Чому ж він не залишився в краю й не допомагає тій Церкві, якщо він її так любить? Він повинен ще довго вчитися й пам'ятати про те, що Церква — це Воскреслий Христос, а не слабка людина, що Він живе в Церкві, й це можна побачити в тому, як наша Церква живе й житиме всупереч "пророцтвам Богдана Пушкаря". Наша надія й поміч — це Господь Бог, Його ласка; наша сила — це молитва, наша майбутність — то покликання охочих, яких не бракує, є їх більше в Польщі, ніж на Заході. Ми маємо довір'я до наших священників, до нашої церковної влади в Римі і в країні, і це нам допомагає підготуватися до світлого ювілею 1000-ліття хрищення України.

Перемишль, 23 травня 1985

о. Станислав Тарапацький

ВІДПОВІДЬ о. С. ТАРАПАЦЬКОМУ

Відсилаю Вам відгук о. Тарапацького з Легніци на мою статтю (*Сучасність* 1985, 3), яка "не відповідає найменшій вимозі об'єктивної інформації..."

Це добрий приклад інтелектуальної містифікації, якою свідомо або й несвідомо користуються люди, щоб надати своїм поглядам вигляд незалежності й об'єктивності. Належало б обмежитися ствердженням, що відгук дуже неохайно написаний, і о. Тарапацький спрощує собі роботу (апологетика на захист о. Мартиняка), вибираючи зі статті Пушкаря фрагменти, які пасують до його тези, з якою він почав писати свій відгук.

Читачеві *Сучасности*, зацікавленому цією проблематикою, а головне взаєминами в післявоєнний час між польським та українським католицьким кліром, рекомендую прочитати працю *Мартирологія українських Церков. Українська Католицька Церква*, т. 2. Упорядники Осип Зінкевич і о. Тарас Лончина (Торонто—Балтімор: В-во "Смолоскип", 1985). Видавці книжки публікують обширні фрагменти звіту о. Василя Гриника про становище Української Католицької Церкви в Польщі 1944-1948 років на стор. 321-348.

Богдан Пушкар

Про авторів

- Емма Андієвська** — поет і прозаїк, авторка десятих збірок поезій (її остання книжка *Спокуси святого Антонія* недавно з'явилася в нашому видавництві) та шести прозових творів. Поетка живе й працює в Мюнхені (Західня Німеччина).
- Василь Сокіл** — письменник, який до сімдесятих років жив і творив у Радянській Україні. Тепер живе в Нью-Йорку. Його повість *Така довга ніч* друкувалася в нашому видавництві.
- Данило Гусар-Струк** — літературознавець, викладає в Торонтському університеті, а також є керуючим редактором англomовної *Енциклопедії України*.
- Марина Антонович-Рудницька** — мистецтвознавець, автор статтів на мистецькі теми, в яких центральне місце займає творчість Якова Гніздовського. Живе в Монреалі (Канада).
- Валеріян Ревуцький** — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут та Торонтський університет. Викладав історію театру в Музично-драматичній консерваторії в Києві та Театральній студії при Інституті народної творчості у Львові. Був професором Слов'янського відділу Університету Британської Колумбії у Ванкувері. Автор книжок *П'ять великих акторів* (1955) та *Нескорені березильці* (1985). Постійний співробітник нашого журналу.
- Омелян Прицак** — орієнталіст-тюрколог і історик, викладач Гарвардського університету та директор Гарвардського українського наукового інституту.
- Надія Дюк** — закінчила Сусекський університет (Англія), де спеціалізувалася в сучасній європейській історії. Тепер закінчує працю над докторською дисертацією від Оксфордського університету.
- Володимир Малінович** — за фахом лікар-радіолог, кандидат медичних наук, член Української гельсінкської групи, редактор російськомовного журналу *Форум* видавництва "Сучасність", співробітник радіостанції "Свобода". На Заході — з грудня 1979 р. Постійно живе з родиною в Мюнхені.
- Раїса Мороз** — 1960 р. закінчила Київський університет, де спеціалізувалася в німецькій філології. 1979 р. емігрувала до США. 1982 р. скінчила курс з бібліотекарства та інформатики в Чикаго. Нині працює за фахом у Колегії Св. Андрея Манітобського університету.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1986 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylko Cooperativa de Credito «Renacimiento» Maза 144 Buenos Aires	<i>Канада</i>	Nina Ilnytzkyj
		<i>і США:</i>	254 West 31st St. 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>Швайцарія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:
Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Prömenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Олександр Смотрич
УЖИНОК

1985, 116 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Збірка поем Олександра Смотрича філософськи вдумлива, по-людськи зворушлива й поетично вивершена. Поезії викличуть у читача усмішку або краплю смутку, піднесуть до духових небес або занурять у надри земних буденностей.

Ціна: 6,50 ам. дол.

Чеслав Мілош

ПОНЕВОЛЕНИЙ РОЗУМ

1985, 264 стор. Обкладинка Ігоря Тодорюка. Переклав з польської Богдан Струмінський. Тверда оправа.

Тонка та приголомшлива аналіза жакливиx моральних і психологічних наслідків поневолення розуму яких восьмисот млн людей країн "Залізної завіси" у висліді безоглядного панування тоталітарної системи. Ціна: 12,95 ам. дол.

ГОЛОД НА УКРАЇНІ 1932-1933 Вибрані статті

1985, 143 стор. Упорядник Надія Каратницька. Обкладинка Якова Гніздовського.

Збірка науково-дослідницьких і мемуаристичних статей до п'ятдесятиліття Голоду на Україні.

Ціна: 5 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St., 8th Floor
New York, NY 10001